

Σεξισμός στην εγχώρια ροζ λογοτεχνία: Μελετώντας το έργο των Χρυσήδας Δημουλίδου και Λένας Μαντά

Ευάγγελος Λιότζης*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να ερευνήσει το πώς ο σεξισμός, ως ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο, αρθρώνεται στις κειμενικές αναπαραστάσεις ενός διακριτού πολιτισμικού προϊόντος, αυτού της εγχώριας ροζ λογοτεχνίας. Μέσω ποιοτικής έρευνας σε ένα επιλεγμένο δείγμα από τα έργα των πλέον εμπορικών συγγραφέων αισθηματικών μυθιστορημάτων, Χρυσήδας Δημουλίδου και Λένας Μαντά, επιχειρείται να διερευνηθεί η κοινωνική κατασκευή του φύλου υπό το πρίσμα του σεξισμού, ως τρόπου αντίληψης και προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας. Σκοπός είναι να επισημανθούν και αναδειχθούν οι όποιες μορφές αναπαραγωγής του σεξισμού σε μια ιδιαίτερα δημοφιλή λογοτεχνική γραφή, η οποία, ως πολιτιστικό προϊόν, βρίσκεται στο περιθώριο της δημόσιας και επιστημονικής κριτικής.

Λέξεις-κλειδιά: σεξισμός, σεξιστικός λόγος, κοινωνικές αναπαραστάσεις, ροζ λογοτεχνία

* Διδάσκων, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σε συνέχεια διάφορων σημαντικών αναλύσεων για την εγχώρια ροζ λογοτεχνία ως είδος, κυρίως αυτών της Παπαρούση (2014) και της Στάμου (2014), το παρόν άρθρο φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ακόμα συμβολή στη μελέτη του εν λόγω πεδίου, ως μια κειμενοκεντρική προσέγγιση στο πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών η οποία επικεντρώνεται στο ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο του σεξισμού. Συγκεκριμένα, μέσω ποιοτικής εμπειρικής έρευνας σε ένα επιλεγμένο δείγμα έργων των πλέον εμπορικών συγγραφέων αισθηματικών μυθιστορημάτων, Χρυσήδας Δημουλίδου και Λένας Μαντά, επιχειρείται να διερευνηθεί πώς τα εν λόγω κείμενα πραγματεύονται, στο επίπεδο του λόγου, τις έμφυλες ταυτότητες, στάσεις και συμπεριφορές υπό το πρίσμα του σεξισμού. Η ανάλυση γίνεται από μια φεμινιστικά προσανατολισμένη σκοπιά σε μια προσπάθεια να συμπεριληφθούν, κατά το δυνατόν, όψεις της εγχώριας συζήτησης στις επιμέρους προκείμενες· πρόθεση είναι να τονιστεί περαιτέρω ο ουσιωδώς συμπεριληπτικός και διαθεματικός χαρακτήρας της φεμινιστικής σκέψης και να αναδειχθούν τα εννοιολογικά εκείνα εργαλεία που θα συνέβαλαν σε μια δόκιμη και κριτική προσέγγιση επίμαχων ζητημάτων γύρω από το φύλο.

Η μελέτη της ροζ λογοτεχνίας και οι μεθοδολογικές προκείμενες

Η ροζ λογοτεχνία, ή κατά τη διεθνή ορολογία *chick-lit*, είναι ένα υποείδος μυθιστορήματος που συνιστά, με απλά λόγια, μια «ρομαντική μυθοπλασία». Συμφωνά με την Στάμου (2014: 25), είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει «σύγχρονα μυθιστορήματα που εστιάζουν σε θέματα ερωτικών σχέσεων αναπτύσσοντας ρομαντικά στερεότυπα»ⁱ. Πρόκειται για μια μορφή γυναικείας μυθοπλασίας που χαρακτηρίζεται από το αντικείμενο, τον χαρακτήρα, το κοινό και το αφηγηματικό της στυλ (2014: 33-36), η οποία, ως οργανικό συστατικό της μαζικής κουλτούρας, αποτελεί ένα «παγκοσμιοποιημένο γυναικείο είδος λογοτεχνίας» το οποίο όμως εκδηλώνεται κάθε φορά με τις εκάστοτε τοπικές ιδιομορφίες (Δημητρούλια 2006). Βέβαια, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις και δυσκολίες αναφορικά με την τυπολογική κατηγοριοποίηση του πεδίουⁱⁱ, υπάρχουν ορισμένα σχετικώς σαφή πραγματολογικά και υφολογικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη ροζ από άλλα είδη λογοτεχνικής γραφής και αφορούν τις «απλοϊκές λογοτεχνικές συμβάσεις» (Παπαρούση 2014: 708). Βασικότερο από αυτά είναι οπωσδήποτε

η επιδερμική εξιστόρηση της πλοκής (Κούρτοβικ 2009, Στάμου 2010), η οποία περιστρέφεται γύρω από τη ζωή και τις προσπάθειες μιας σύγχρονης γυναίκας να επιβιώσει και να πετύχει τους προσωπικούς, επαγγελματικούς και κοινωνικούς της στόχους, αναζητώντας παράλληλα τη «ρομαντική αγάπη»ⁱⁱⁱ. Το αισθητικό κριτήριο της λογοτεχνίας συνοψίζεται πάλι στα εξής: «εύπεπτη αφήγηση, αβαθείς σκηνές, χαλαρή γλώσσα, λαϊκίστικη και συντηρητική προσέγγιση της ζωής» (Περαντωνάκης 2014). Γενικότερα, η ροζ λογοτεχνία «αντλεί το υλικό της από τις επικρατούσες κοινωνικές νοοτροπίες και συνήθειες, χωρίς να έχει την πρόθεση να τις αμφισβητήσει ή να τις ανατρέψει» (Στάμου 2014: 37)^{iv}.

Η εγχώρια ροζ λογοτεχνική βιβλιοπαραγωγή αποφεύγει, σε αρκετές περιπτώσεις, τη συστηματική χρήση του κωμικού στοιχείου που χαρακτηρίζει κυρίως την αγγλοαμερικανική ροζ λογοτεχνία και εντάσσει σε μεγαλύτερο βαθμό στοιχεία τραγωδίας και λαϊκής ιστορίας (Μανδηλαρά 2018). Το τοπίο της ελληνικής ροζ λογοτεχνίας αποτελείται τόσο από χιουμοριστικά προσανατολισμένες αφηγήσεις της σύγχρονης γυναικείας καθημερινότητας όσο και από επώδυνες ιστορίες γυναικών που εκτείνονται στο πρόσφατο παρελθόν και καταλήγουν στο σήμερα. Όλες διατηρούν τον «αναπόφευκτο» ρομαντικό χαρακτήρα τους και παραμένουν σαφώς στη βασική λογική ενός εύκολα αναγνώσιμου και εμπορικά προσανατολισμένου αισθηματικού μυθιστορήματος (Παπαρούση 2014: 714, Λιότζης 2020: 155-6). Είναι σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο που τα πεζογραφήματα της Χρυσήδης Δημουλίδου και της Λένας Μαντά όχι μόνο εντάσσονται «αυτονόητα» στο είδος της ροζ λογοτεχνίας, αλλά και αποτελούν «προεξάρχοντα» έργα της (Περαντωνάκης 2014).

Σε ό,τι αφορά το δείγμα, επιλέχθηκαν βιβλία που πληρούσαν ταυτόχρονα τρία κριτήρια: πρώτον, είναι κατά βάση αισθηματικά μυθιστορήματα, παρά τις όποιες αναφορές σε άλλου τύπου σχέσεις, δεύτερον, έχουν γυναίκα ηρωίδα ή, στην περίπτωση πολλών πρωταγωνιστών, γυναίκες ως βασικές ηρωίδες, και τρίτον, εκτυλίσσονται στη σύγχρονη εποχή ή τουλάχιστον σε όχι πολύ παλαιότερη χρονική περίοδο. Το δείγμα, λοιπόν, περιλαμβάνει συνολικά δέκα βιβλία, πέντε καθεμιάς συγγραφέως. Από την Δημουλίδου επιλέχθηκαν τα *Μάντεψε ποιος θα φύγει απόψε* (2015), *Μην*

πυροβολείτε τη νύφη (2016), *Άντρες; Ευχαριστώ, δε θα πάρω!* (2017Α), *Έρωτας σε λάθος χρόνο* (2017Β) και *Χιόνι στη φωτιά* (2017Γ), ενώ από την Μαντά τα *Το σπίτι δίπλα στο ποτάμι* (2007), *Έρωτας σαν βροχή* (2009), *Χωρίς χειροκρότημα* (2011), *Ήταν ένας καφές στη Χόβολη* (2014) και *Ταξίδι στη Βενετία* (2019).

Η παρούσα μελέτη, σε ό,τι αφορά το φαινόμενο του σεξισμού και την σχέση του με τη ροζ λογοτεχνία, αποτελεί μια ανάλυση λόγου από μια κοινωνικοπολιτισμική σκοπιά^ν. Πρόκειται για μια κειμενοκεντρική έρευνα με άξονα τη θεωρητική παραδοχή ότι ο διαμεσολαβημένος λόγος και οι γλωσσικές/ρηματικές πρακτικές δεν λειτουργούν απλά ως απεικόνιση ή αναπαράσταση μιας εξωκειμενικής κατάστασης, αλλά συμβάλλουν, σε διαλεκτική πάντα σχέση με την/ον αναγνώστρια/η και τη διαδικασία κατανάλωσης του κειμένου, στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, κυρίως «μέσα από προνομιακές προοπτικές», προτείνοντας στο κοινό «προτιμώμενα» νοήματα (Κωνσταντινίδου 2007Β: 85). Γίνεται, λοιπόν προσπάθεια να αναδειχθεί το «πώς οι σημασιοδοτικές πρακτικές παράγουν υπαινικτικά ηγεμονικές ιδεολογίες του φύλου [...] πώς κατασκευάζεται το νόημα της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας» (2007Β: 85-6). Επίκεντρο της ανάλυσης συνιστά η παραδοχή ότι η υιοθέτηση της διχοτομικής/αντιθετικής προσέγγισης του φύλου, η παρεπόμενη φυσικοποίηση και γενίκευση της έμφυλης δυαδικότητας και, τελικά, η προκρινόμενη κατίσχυση μιας περιοριστικής και συχνά ουσιοκρατικά προσανατολισμένης λογικής λειτουργούν καθοριστικά στην εδραίωση και πραγματοποίηση των έμφυλων χαρακτηριστικών ως αυταπόδεικτων προκείμενων που αναπαράγουν και δικαιώνουν τη λογική του σεξισμού. Με άλλα λόγια, το βασικό ερευνητικό ερώτημα είναι κατά πόσο μπορούν να θεωρηθούν σεξιστικά κείμενα τα ροζ μυθιστορήματα του δείγματος, με την υπόθεση εργασίας να περιστρέφεται αρχικά γύρω από τις αιτιάσεις περί συντηρητικής και στερεοτυπικής κοινωνικής κατασκευής της θηλυκότητας στην, εγχώρια εν προκειμένω, ροζ λογοτεχνία (Gill και Herdieckerhoff 2006).

Η όλη συζήτηση σχετίζεται με το γενικότερο ζήτημα του κατά πόσο οι αναπαραστάσεις της λογοτεχνικής γραφής μετουσιώνουν τα δρώμενα της πραγματικής ζωής. Κατά βάση, και σύμφωνα με την Οικονομίδου (2004: 8),

«δεν απεικονίζουν ακριβώς την κοινωνική πραγματικότητα αλλά μάλλον τον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένοι δημιουργοί σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο ερμηνεύουν αυτή την πραγματικότητα». Ανάμεσα στις επιμέρους προσεγγίσεις, αυτή που υιοθετείται είναι ότι οι συμβολικές αναπαραστάσεις ρόλων και σχέσεων *αντικατοπτρίζουν*, όπως σημειώνει η Κωνσταντοπούλου (2012: 142), τις κυρίαρχες αξίες. Πρέπει βεβαίως να ειπωθεί ότι οι έμφυλες αναπαραστάσεις στη λογοτεχνία ξεφεύγουν από τα στεγανά μιας «πιστής απόδοσης» της εξωκειμενικής πραγματικότητας τόσο λόγω των συμβολικών διαστάσεων της χρησιμοποιούμενης γλώσσας, όσο και λόγω της «μυθοπλαστικής κωδικοποίησης» που σχετικοποιεί την όποια προσπάθεια απεικόνισης ή αντανάκλασης του εμπειρικού κόσμου (Πολίτης 2013: 21). Εξάλλου, σύμφωνα με την Theodoropoulou (2018: 78), οι χαρακτήρες της ροζ λογοτεχνίας ανήκουν σε ένα «ρητά μετα-γλωσσολογικό πλαίσιο», όπου μαζί με τους συγγραφείς και τους αναγνώστες διαπραγματεύονται τη χρήση και κοινωνική διαμόρφωση της γλώσσας.

Σε κάθε περίπτωση, στον βαθμό που η λογοτεχνία όχι μόνο είναι επιτελεστική, «καθώς “πραγματώνει” υποκείμενα του λόγου δια του λόγου», αλλά και αποτελεί πολλά περισσότερα από μια απλή μυθοπλαστική σύλληψη, υπάρχει περιθώριο να διακρίνεται τόσο η συνολική εικόνα ενός έργου όσο και τα επιμέρους κομμάτια του (Σηφάκη 2015: 117). Καθώς όμως τα κείμενα προσλαμβάνονται και ερμηνεύονται κυρίως ως ολότητες, είναι εύλογο να υποτεθεί πως, ακόμα και όταν υπάρχουν κριτικές αναφορές, αυτές συσκοτίζονται από τη βασική λογική και την κυρίαρχη αίσθηση, αφού το σύνολο του κειμένου «περικειμενοποιεί» τις διάφορες αναπαραστάσεις (Γεωργαλίδου και Λαμπροπούλου 2016: 41). Όπως θα σημείωνε και η Κωνσταντινίδου (2007Α: 137), η εκάστοτε ιστορία «αποκτά την πλήρη της σημασία μόνο στη συνάρθρωση της με το υπόλοιπο περιεχόμενο [...] καθώς συγκροτείται σε σύστημα στη μακρά διάρκεια».

Στο πλαίσιο της ροζ λογοτεχνίας, αυτή η συνάρθρωση έχει να κάνει με τη διάχυτη αναπαραγωγή στερεοτυπικών θέσεων που συμβάλλουν στην κατασκευή μιας σεξιστικά προσανατολισμένης αναπαράστασης της κοινωνικής πραγματικότητας (Στάμου 2014: 33-6). Η μυθιστορηματική αφήγηση εδώ «καταφεύγει στις πιο ασφαλείς και παγκόσμιες επικλήσεις, εμπλέκοντας στο

“παιχνίδι” στερεότυπα στοιχεία, στοιχειώδεις αντιθέσεις και “κλισέ” [...] και ουσιαστικά συνυπογράφει τις σχέσεις εξουσίας που παράγουν την έμφυλη ανισότητα» (Κωνσταντινίδου, 2007Α: 149). Εδώ, οι έμφυλες ταυτότητες δεν συνιστούν απομονωμένες αλλά αλληλοσυναρτώμενες μορφές σε έναν ενιαίο τρόπο οργάνωσης και νοηματοδότησης (2007Α: 139). Σε αυτή τη βάση, ο κοινωνικο-πολιτισμικός χαρακτήρας του φύλου συμπεριλαμβάνει από τη μια επιτελεστικές και παραστασιακές εκδηλώσεις και από την άλλη σημασιοδοτήσεις που συνδέονται με τις κυρίαρχες κοινωνικές τάσεις, καθιστώντας έτσι την εννοιολόγηση του κοινωνικού φύλου στη ροζ λογοτεχνία μια εξουσιαστική ιδεολογική κατασκευή (Πολίτης 2013: 23-4).

Προσεγγίζοντας το φαινόμενο και τη μελέτη του σεξισμού

Ο σεξισμός ως ένα δυναμικά μεταβαλλόμενο και πολυποίκιλο σύνολο πρακτικών εξουσίας και αναπαραστάσεων που σχετίζονται άμεσα με τις έμφυλες ανισότητες, αποτελεί μια αμφίσημη, επίμαχη και προϊόν εξουσιαστικής αντιπαράθεσης έννοια. Όπως επισήμαινε η Gill (2011: 65-6), ο σεξισμός δεν έγκειται σε «μια χούφτα προβληματικά στερεότυπα», αλλά συνιστά μια «ολοσχερή ιδεολογία ή λόγο που αποτελεί σύστοιχο της λεγόμενης κοινής λογικής και των πιο καθιερωμένων τρόπων σκέψης, συναίσθησης και ύπαρξής μας στον κόσμο». Επιπλέον, συνδέεται άρρηκτα με μια μακρά ιστορία εκμετάλλευσης, διακρίσεων και κοινωνικών αδικιών εις βάρος των γυναικών. Μια θεώρηση του σεξισμού που δεν περιλαμβάνει τη σαφή και ρητή διατύπωση ότι ως κοινωνικό φαινόμενο στρέφεται κατά των γυναικών, δηλαδή ένας «τυφλός ως προς το φύλο» (gender-blind) σεξισμός, λειτουργεί υποστηρικτικά για τη διαιώνιση της έμφυλης ανισοροπίας και, τελικά, συμβάλλει στη δικαιολόγηση της υποταγής τους (Stoll, Lilley και Pinter 2017: 28).

Σε αυτήν τη βάση, αποδεικνύεται ιδιαίτερης σημασίας η προσπάθεια για διευκρίνηση της πραγματολογίας του σεξισμού, ή αλλιώς για «επίλυση των ανταγωνιστικών ισχυρισμών περί της πραγματικότητας» (Dick 2013: 664). Πρόκειται για μια απόπειρα που εξαρτάται από πολυλογικές διαδικασίες μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι εξουσιαστικές προκείμενες εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου και από τους τρόπους με τους οποίους οι

εμπλεκόμενοι κατανοούν τον εαυτό τους και την εμπειρία τους σε σχέση με την εκάστοτε κατάσταση και συνθήκη· έτσι, η μελέτη του καθίσταται μια εξαιρετικά δύσκολη διαδικασία κατά την οποία η περίφημη «επιστημονική ουδετερότητα» αποδεικνύεται με ιδιαίτερα αποκαλυπτικό τρόπο ότι είναι, ουσιαστικά, ανέφικτη (2013: 663). Εξάλλου, ο σεξισμός δεν περιορίζεται στις έκδηλες μορφές διακρίσεων και έμφυλης βίας, αλλά εκδηλώνεται, συχνά με συγκεκαλυμμένο ή λανθάνοντα τρόπο, και μέσω του σεξιστικού λόγου, ο οποίος αποτελεί μια «ήπια» (Κωνσταντινίδου 2007Α: 138), αλλά βασική μορφή σεξισμού που εκφράζει συμβολική βία και ενσωματώνει τα εχθρικά προς τις γυναίκες νοήματα. Όπως, μάλιστα, ορθά επεσήμαινε από καιρό ο Winant (1983: 609), «αν θέλουμε να μάθουμε πώς να αναγνωρίζουμε και να αντιμετωπίζουμε τον σεξιστικό λόγο, θα πρέπει να θέσουμε επί τάπητος την πραγματολογία του σεξισμού». Η μελέτη, δηλαδή, της σεξιστικής γλώσσας πρέπει να προχωρά πέρα από την ανάλυση όρων και εννοιών που είναι «εγγενείς σε περιπτώσεις σεξιστικού λόγου» και να διερευνά τις βασικές πεπτοιθήσεις και προϋποθέσεις που καθιστούν έναν τέτοιο λόγο κατανοητό, προσβάσιμο και λειτουργικό.

Σε αυτό το πλαίσιο έχουν επιχειρηθεί διάφορες προσπάθειες τόσο εννοιολόγησης όσο και ταξινομικής διάκρισης των επιμέρους μορφών σεξισμού. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τους Bearman και Amrhein (2014: 192), πρέπει αρχικά να κατανοηθούν τα τρία επίπεδα στα οποία ο σεξισμός εμφανίζεται. Αυτά περιλαμβάνουν τον «θεσμοθετημένο σεξισμό», ο οποίος συναρθρώνεται σε πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς, τον «διαπροσωπικό σεξισμό» που εμφανίζεται σε πιο ατομική κλίμακα στις κοινωνικές και προσωπικές αλληλεπιδράσεις, και τον «εσωτερικευμένο σεξισμό» που αφορά την ανάπτυξη και διάδοση αντι-φεμινιστικών ιδεών, θέσεων και αντιλήψεων μεταξύ των γυναικών. Αντίστοιχα, στο πλαίσιο της εγχώριας συζήτησης για τον σεξισμό, η Αρσέλ (2008Α: 44-5) και οι Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου (2018: 16) υιοθετούν και αναπαράγουν την γνωστή/διαδεδομένη τυπολογία του «μοντέρνου σεξισμού» των Benokraitis και Feagin (1986) σύμφωνα με την οποία διακρίνονται τρεις μορφές σεξισμού: ο έκδηλος ή απροκάλυπτος, όπου οι γυναίκες σκόπιμα και ξεκάθαρα αντιμετωπίζονται με άνισο, άδικο και επιβλαβή τρόπο, ο κεκαλυμμένος ή συγκαλυμμένος, όπου σκόπιμα αποκρύπτεται και αποσιωπάται η

καταχρηστική μεταχείριση των γυναικών που έχει ως στόχο να φέρει προσχώματα και παγίδες στη ζωή τους και ο λανθάνων ή υποσυνείδητος, όπου δεν αναγνωρίζεται μια σεξιστική διάσταση από την πλειονότητα^{vi}.

Σεξιστικές και αντιφεμινιστικές κοινωνικές αναπαραστάσεις

Η αποκλειστική εστίαση στην αφηγηματική παράθεση γεγονότων και όχι στον πολυδιάστατο χαρακτήρα των ανθρώπινων συμπεριφορών και κοινωνικών συνθηκών αποτελεί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ίσως το πλέον βασικό γνώρισμα των ροζ μυθιστορημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται και η επιλογή της μη κριτικής διαπραγμάτευσης των επιμέρους λεγομένων των πρωταγωνιστών και των διάφορων συμβάντων από μεριάς των συγγραφέων. Συγκεκριμένα, οι τελευταίες, με εξαίρεση πολύ λίγα σημεία των έργων της Δημουλίδου, αποφεύγουν να πάρουν θέση τόσο για τις εξελίξεις όσο και για τα όσα λέγονται από τους χαρακτήρες. Με άλλα λόγια, η ασχολίαστη πλοκή και τα διάφορα στερεότυπα που αναπαράγονται συγκροτούν ένα άτυπο σημασιολογικό πλαίσιο, με την έννοια ότι, απουσία οποιασδήποτε κριτικής προσέγγισης των στάσεων και συμπεριφορών των πρωταγωνιστών, κάθε λόγος/ρηματική αποτύπωση συνιστά και μια *οιονεί εύλογη προκείμενη της κοινωνικής πραγματικότητας*.

Είναι δεδομένο πως μια εθνογραφική μελέτη θα μπορούσε να λειτουργήσει διαφωτιστικά ως προς την εν λόγω αιτίαση. Εντούτοις, η παρούσα μελέτη περιορίζεται στην προσπάθεια κατηγοριοποίησης των σημείων στα οποία εντοπίζονται αντιφεμινιστικές κατασκευές της θηλυκότητας και μορφές έμφυλων διακρίσεων εναντίον των γυναικών ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός σεξιστικά προσανατολισμένου λόγου. Πρόκειται για μια ταξινόμηση, η οποία επιχειρεί να αναδείξει μια σειρά από αιτιάσεις της φεμινιστικής σκέψης αναφορικά με το πώς η απροσχημάτιστη χρήση αντιφεμινιστικών και συχνά μισογυνικών λόγων, αλλά και η γενικότερη κοινωνική κατασκευή της έμφυλης ανισορροπίας, συγκροτούν ένα ασφυκτικά δεσμευτικό και, τελικά, επιβλαβές για τις γυναίκες πλαίσιο. Πρέπει να σημειωθεί πως οι παρακάτω πέντε κατηγορίες περιλαμβάνουν επιμέρους διακρίσεις και δυσχέρειες, χωρίς όμως να αποτελούν έναν εξαντλητικό κατάλογο για όλες τις μορφές σεξισμού· δεν

αναφέρονται με αξιολογική σειρά, αν και γίνεται προσπάθεια να παρατεθούν με κάποιας μορφής σημασιολογική συνέχεια, και συνοδεύονται αναγκαστικά από μια ενδεικτική και άρα περιορισμένη αναφορά των πολυάριθμων σημείων που εντοπίστηκαν.

Ανοχή στην έμφυλη και σεξουαλική βία

Κάθε συζήτηση περί σεξισμού δεν μπορεί παρά να έχει ως αφετηρία το ακανθώδες ζήτημα της έμφυλης βίας. Όπως αναφέρει η Αρσέλ (2008B: 86), είναι εξαιρετικά σημαντικός όχι μόνο ο άμεσος και αποτελεσματικός εντοπισμός των βίαιων στάσεων και συμπεριφορών, αλλά και η ανάδειξη της διάστασης ότι «η κοινωνική οδύνη της βίας μεταφράζεται σε προσωπική ντροπή». Η ίδια, σταχυολογώντας ορισμένους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αιτιολογούν τη βία εναντίον τους (2008B: 90-5), θεωρεί ότι, σε τελική ανάλυση, είναι οι ίδιες οι κοινωνίες που ανέχονται, δέχονται και τελικά συναινούν, κυρίως σωπαίνοντας, στη βούληση ορισμένων ανδρών να ελέγχουν πλήρως τις γυναίκες και τη ζωή τους (113). Είναι ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο που στα ροζ μυθιστορήματα του δείγματος, κυρίως στις Μαντά (2011, 2014, 2019), υπάρχουν πολλές αναπαραστάσεις έμφυλης βίας και κακοποίησης στις οποίες δεν ασκείται καμιά κριτική αιτίαση. Ενίοτε, μάλιστα, υπάρχει επίρριψη της ευθύνης στο θύμα και δικαιολόγηση της βίας, π.χ. «δεν το ήθελα, αλλά με κάνεις να χάνω πάντα τον έλεγχο...» (Μαντά 2011: 444) και «όταν μια γυναίκα παραλογίζεται, μόνο ένας τρόπος υπάρχει για να τη φέρεις στα ίσα της!» (2011: 523).

Γενικότερα, οι πολλές ασχολίαστες σκηνές βαναυσότητας καθιστούν την έκδηλη βία κατά των γυναικών μια «αναπόφευκτη» κοινωνική συνθήκη και η απουσία απερίφραστης καταδίκης της συνιστούν μια μορφή ανοχής. Βέβαια, αν και κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι η έμφυλη, ενδοοικογενειακή και σεξουαλική βία είναι ενδημική, αυτό είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από το να παρουσιάζεται ως αυτονόητη και άρα δικαιολογημένα αποδεκτή. Το ίδιο ισχύει και με την αναπαραγωγή της «κουλτούρας του βιασμού», όταν η ηρωίδα αναρωτιέται πως «μιας και δεν πρόκειται να με βοηθήσει κανείς, αφήνομαι στα χέρια του και σκέφτομαι ότι αν δεν μπορείς να αποφύγεις έναν βιασμό,

τουλάχιστον απόλαυσέ τον» (Δημουλίδου 2017Α: 205). Πρόκειται σαφέστατα για αναφορά που παραπέμπει ευθέως στον διαβόητο «μύθο του βιασμού», σύμφωνα με τον οποίο οι γυναίκες «απολαμβάνουν» τον βιασμό τους, και όχι στη συναινετική σεξουαλική φетиχοποίηση του «σεναρίου του βιασμού».

Κακοποιητικός λόγος κατά των γυναικών

Ο σεξιστικός λόγος, όσο και ο σεξισμός γενικότερα, είναι «ενδημικός στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία» (Παντελίδου-Μαλούτα 2013: 23): μια κοινωνία που είναι ταυτόχρονα ανδροκρατική, δηλαδή οι άνδρες κατέχουν την εξουσία, και ανδροκεντρική, δηλαδή οι άνδρες αποτελούν το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής (2014: 78). Μάλιστα, επειδή η έμφυλη ανισότητα είναι ενδημική στην καθημερινή χρήση της γλώσσας (55), όχι μόνο περνά απαρατήρητη ως ένας «φυσικός» και αυτονόητος τρόπος ομιλίας, αλλά συνιστά και μια αδιόρατη μορφή κυριαρχίας και βίας (Φραγκουδάκη 2007: 90). Η άνιση δε αντιμετώπιση των γυναικών μέσω της γλώσσας συνιστά τον «γλωσσικό σεξισμό» ή, με άλλα λόγια, σεξιστική είναι μια γλώσσα που προσβάλλει, υποβαθμίζει και απαξιώνει τις γυναίκες^{vii}. Είναι σαφές πως η κριτική προσέγγιση της γλώσσας δεν είναι απλώς ένα ζήτημα «πολιτικής ορθότητας» ή επαναπροσδιορισμού των γλωσσικών πρακτικών, αλλά ένα ουσιαστικό αίτημα για αλλαγή νοημάτων, αντιλήψεων και πεποιθήσεων (Τσοκαλίδου 1996: 17). Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, οι Γεωργαλίδου και Λαμπροπούλου (2016: 42) σημειώνουν ότι η καταγραφή και επισήμανση των σεξιστικών φαινομένων σε δημόσια κείμενα αποτελεί ένα πρώτο βήμα για την άρση των παρωχημένων ιδεών, αντιλήψεων και πεποιθήσεων αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις και τους ασύμμετρους κοινωνικούς ρόλους^{viii}.

Σε αυτή την ενότητα, παρουσιάζονται οι καταφανείς μειωτικές αναφορές για τις γυναίκες. Κατεξοχήν και προεξάρχουσα μορφή κακοποιητικού λόγου αποτελεί η απροβλημάτιστη χρήση του όρου «πόρνη» στα περισσότερα μυθιστορήματα του δείγματος. Αυτή γίνεται ως εύκολος τρόπος προσβολής μιας γυναίκας, π.χ. «σιχαμένο πορνίδιο!» (Μαντά 2019: 110), ως στηλίτευση των επιλογών της, π.χ. «θα μάθαινε όλη η Κέρκυρα τι είδους πορνίδιο είναι η μοναχοκόρη του Αγαπηνού, που κυνηγάει παντρεμένους!» (2009: 231), ως

επίκριση για την εμφάνισή της, π.χ. «δεν αντέχω τα υπερβολικά βαμμένα μάτια. Μου θυμίζουν πουτάνα» (Δημουλίδου 2017Α: 20). Γενικότερα, ο στιγματισμός και η περαιτέρω απαξίωση και περιθωριοποίηση των εργαζομένων στον χώρο του σεξ είναι φανερή σε αυτές τις αναφορές, π.χ. «αισθανόταν πολύ φτηνή με ό,τι έκανε, κάτι περισσότερο από πόρνη» (Μαντά 2011: 154), ενώ δεν λείπουν οι γνωστές χυδαίες γενικεύσεις, π.χ. «δε βαριέσαι, όλες πουτάνες είναι» (Δημουλίδου 2017Γ: 83). Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στο *Χωρίς χειροκρότημα* (Μαντά 2011), η τοποθέτηση της ιστορίας σε προηγούμενες δεκαετίες μπορεί να μην αλλάζει πολλά στην αφήγηση που αφορά καταστάσεις που θα μπορούσαν κάλλιστα να διαδραματίζονται στη σύγχρονη εποχή, λειτουργεί όμως ως «διευκολυντικό» πλαίσιο για την αβίαστη παράθεση ενός μισογυνικού υβρεολόγιου ως οιονεί αποδεκτή μορφή επίκρισης των γυναικών.

Βέβαια, οι αναφορές περί «ανήθικων» γυναικών και καταδικαστέων επιλογών και συμπεριφορών δεν γίνονται μόνο με τις παραπάνω χυδαιολογίες. Υπάρχουν και οι πιο «εκλεπτυσμένες» αποδοκιμασίες που κυρίως σχετίζονται με τη διάκριση των γυναικών ανάμεσα σε «κυρίες και μη», όπως για παράδειγμα «“περισσότερο σοβαρές θεωρείς αυτές τις δήθεν κυρίες που από τη μία πόρτα βάζουν τον σύζυγο και από την άλλη βγάζουν τον εραστή τους;” [...] “Υπάρχουν και πραγματικές κυρίες, νομίζω”» (Δημουλίδου 2017Α: 74). Μάλιστα, ενώ τα μισά έργα του δείγματος αφορούν ιστορίες που περιστρέφονται γύρω από την απιστία της πρωταγωνίστριας, όταν υπάρχουν αναφορές, ακόμα και από τις ίδιες τις ηρωίδες, για τις απιστίες άλλων γυναικών, αυτές επικρίνονται σφόδρα και συνοδεύονται από υποτιμητικές και απαξιωτικές εκφράσεις, π.χ. «η κυρία, που τόσο εύκολα του άνοιξε τα πόδια» (Μαντά 2011: 65). Αναμφίβολα, πρόκειται για εκφάνσεις εσωτερικευμένου σεξισμού, δηλαδή μιας κατάστασης που, μεταξύ άλλων, γυναίκες κατακρίνουν γυναίκες, επειδή δεν συμμορφώνονται ή ανταποκρίνονται στα περιοριστικά στερεότυπα και αντιφεμινιστικές απαιτήσεις της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, παρατίθενται με αβάσταχτη ελαφρότητα, στο σύνολο των βιβλίων του δείγματος, μια σειρά λόγοι εναντίον της γυναικείας σεξουαλικότητας. Καταρχάς, οι επικριτικές αναφορές σε σχέση με τη γυναικεία αυτοδιάθεση και σεξουαλική απελευθέρωση είναι διάχυτες και επικεντρώνονται

κυρίως στις νεαρότερες γυναίκες. Ενδεικτικά, «η Δέσποινα ήταν αυτό που λέμε ξέκωλο. Στα τριάντα της είχε ήδη δύο διαζύγια και είχε ξεπετάξει όλους τους στρατώνες της Θεσσαλονίκης και των περιχώρων. Ανεξάρτητο θηλυκό, χωρίς φραγμούς και ηθικές αναστολές σε ό,τι αφορά το σεξ» (Δημουλίδου 2017Γ: 101) και «σε χαίρονται άλλοι [...] το χειρότερο [...] εσύ τους χαίρεσαι περισσότερο! [...] τι είδους διαστροφή κρύβεις μέσα σου» (Μαντά 2007: 313). Μάλιστα, ακόμα και ο λόγος του σεξ αναδύει σε ορισμένες περιπτώσεις μια πρόδηλα πραγματοποιημένη και αλλοτριωμένη ρητορική και αντίληψη, π.χ. «είναι η καβάτζα κάθε ωραίου αρσενικού της γειτονιάς που απλώς θέλει να ξεφορτωθεί το περιττό φορτίο που νιώθει στα μπαλάκια του» (Δημουλίδου 2017Α: 330-1). Η δε διστακτικότητα για ρητή αναφορά στη γυναικεία σεξουαλική επιθυμία εκφράζεται με την πουριτανικά προσανατολισμένη προσφυγή στον λόγο του σεξ ως μια «ανάγκη», π.χ. «είχε πολλά σεξουαλικά απωθημένα μέσα της και έπρεπε κάπου να εκτονωθεί. Και καθώς μεγάλωνε και μεγάλωναν οι ανάγκες της» (2017Γ: 100).

Με όρους σύγχρονης φεμινιστικής ορολογίας, το συνεχές *slut shaming* (επικριτική αποδοκιμασία μιας γυναίκας για τη σεξουαλική συμπεριφορά της) συνοδεύεται συχνά είτε με φράσεις που παραπέμπουν σε μια γυναικεία *gold digging* στρατηγική (αναζήτηση πλούσιου συντρόφου), π.χ. «οι μικρές το κάνουν όρθιες με το “χαίρω πολύ” [...] μόλις μυριστούν λεφτά ή πρόθυμο μορφονιό, ανοίγουν τα πόδια σαν τον Κολοσσό της Ρόδου» (2017Α: 51), είτε με ένα άκρως ενοχλητικό *body shaming* (χλευασμός ενός ατόμου για το μέγεθος ή το σχήμα του σώματός του), π.χ. «στην αγκαλιά μιας αδιάφορης μελαχρινής, με τόση σιλικόνη πάνω της που αναρωτιόσουν αν είχε μείνει και γι' άλλη διαθέσιμο απόθεμα» (Μαντά 2011: 382). Βέβαια, εκεί που η επίκριση για το γυναικείο σώμα περνά σε απογοητευτικά επίπεδα είναι στις χονδροφοβικές αναφορές στα έργα της Δημουλίδου. Ενδεικτικά, «αυτή η μαούνα, που ο μόνος αρσενικός που την είχε πάρει από πίσω ήταν ο Ντόντο, ένα κοπρόσκυλο [...] η χοντρή [...] Κι όμως, είχε βρει άντρα» (2016: 12), «είχε λυγίσει στη θέα της αγελάδας που είχε δει στο γυαλί» (2015: 155), «τουλάχιστον η Βασιλική δεν είναι σαν φάλαινα με μίνι» (2017Γ: 52)^{ix}.

Οι μειωτικές επικρίσεις που ακολουθούν μετά τις πάμπολλες αναφορές τύπου *slut shaming* είναι αυτές περί «ανόητων που φέρονται σαν γυναικούλες».

Όπως σημειώνει η Φραγκουδάκη (1988: 82-3), η λεκτική απαξίωση ενός ατόμου που περιγράφεται να «φέρεται σαν γυναίκα» σημαίνει ότι «φέρεται σύμφωνα με τα ελαττώματα του γυναικείου φύλου». Προφανώς, ακόμα ενδεικτικότερη είναι η χρήση των περιφρονητικών σε σχέση με τη γυναικεία υπόσταση λέξεων, όπως η επίμαχη αναφορά για «γυναϊκούλες». Αν και πρόκειται για μια μομφή που απαντάται μόνο στα έργα της Μαντά, δεν μπορεί να μην επισημανθεί πως η συνεχής επιμονή της σε τέτοιες αναφορές γίνεται με εξαιρετικά προβληματικό τρόπο. Ενδεικτικά, «δεν είσαι καμιά ανίδεη κοπελίτσα» (2007: 430), «δεν σου πάει να φέρεσαι σαν δειλή γυναικούλα!» (2011: 326), «γυναικούλα! Απλοϊκή, ίσως και αφελής» (2014: 41), «άρχισε να κλαψουρίζει σαν αδύναμη γυναικούλα» (2019: 73). Οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί απευθύνονται κυρίως σε νεαρές γυναίκες, οι οποίες αποτελούν επίκεντρο του κοινωνικού ενδιαφέροντος, με την έννοια ότι η «αγνότητα και φρεσκάδα» τους συνθέτουν ένα ιδιότυπο συλλογικό επίδικο και σημαίνουν για το ανδροκεντρικό φαντασιακό της σεξουαλικότητας και την πατριαρχική τάξη πραγμάτων. Η αυτοκριτική δε των γυναικείων χαρακτήρων, είναι συνήθως ένα υπερβολικό αυτομαστίγωμα που δεν περιλαμβάνει, πάντα κατά τη λογική της ροζ λογοτεχνίας, κάποια ουσιαστική ενδοσκόπηση ή μια ψύχραιμη κατανόηση των παραγόντων που, ενδεχομένως, τις οδήγησαν σε «λάθος επιλογές» – κάτι που σε τελευταία ανάλυση συνιστά μια διανθρώπινη κατάσταση.

Μορφές και πεδία κοινωνικής πίεσης στις γυναίκες

Το άγχος που ασκείται στις γυναίκες από τις εξωτερικές κοινωνικές πιέσεις για να ευθυγραμμιστούν στα πρότυπα φύλου προκαλεί μια σειρά από δυσχέρειες. Οι έμφυλες σχέσεις κυριαρχίας επηρεάζουν τις γυναίκες σε κάθε πεδίο της ζωής τους, από τις σχέσεις οικειότητας και τη σεξουαλικότητα μέχρι την εκπαίδευση και την εργασία (Παντελίδου-Μαλουτα 2013: 21). Κατεξοχήν έκφανση αποτελεί το ότι η επιλογή ταυτότητας και προσωπικού στυλ, η διαχείριση της σεξουαλικότητας και η διαμόρφωση του εαυτού είναι ένα δικαίωμα που έχει κερδηθεί ουσιαστικά μόνο για νέες και επαγγελματικά ανεξάρτητες γυναίκες. Πρόκειται, βέβαια, για το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης κοινωνικοποίησης των γυναικών αναφορικά με τη θέση τους στην κοινωνία, για στάσεις δηλαδή που

καλλιεργούνται από πολύ νωρίς μέσω των διάφορων κοινωνικοποιητικών φορέων που αλληλοεμπλέκονται. Ειδικά σε ένα πλαίσιο, όπου ακόμα και η προσπάθεια για συνειδητή, μη βασισμένη σε σεξιστικά στερεότυπα, κοινωνικοποίηση έρχεται σε αντίθεση με τα συνήθη μηνύματα άλλων φορέων και θεσμών που αναπαράγουν τις έμφυλες διακρίσεις, την ανισορροπία μεταξύ των φύλων και τις αρνητικές συνέπειες για τις γυναίκες (2014: 30).

Κατεξοχήν πεδίο κοινωνικής πίεσης αποτελεί η γνωστή προκείμενη της εγγύριας κουλτούρας να παρουσιάζεται ως «πρόβλημα» η μη σύναψη γάμου για γυναίκες πάνω από μια ορισμένη ηλικία, αφού «όλο και κάποιος λόγος» θα υπάρχει για να μην έχει ακολουθηθεί ο άτυπος αλλά επιβεβλημένος αυτός κοινωνικός κανόνας (Καντζάρα 2007: 3). Για παράδειγμα, «θα μείνεις στο ράφι, αχαΐρευτη, ανεπρόκοπη, αλλοπαρμένη» (Δημουλίδου 2017Γ: 30) και «με τι μούτρα θα εμφανιζόμουν στον γάμο της, όταν θα ήμουν η μοναδική ανύπαντρη» (2016: 12). Πρόκειται για μια κατάσταση η οποία συμπληρώνεται από τις αντιφάσεις του αστικού γάμου ως «αποκατάστασης» μιας, κατά τα άλλα, «αναγκαστικά» εγκλεισμένης στο σπίτι και αποκλεισμένης στον οικιακό βίο γυναίκας που «αυτοθυσιάζεται» υποταγμένη στην αλλοτριωμένη ιδιωτική ζωή της (Κωνσταντινίδου 2007Α: 143), π.χ. «στον τόπο μου, μια γυναίκα που παντρεύεται, ασχολείται με το νοικοκυριό της!» (Μαντά 2007: 513). Ειδικά για τις περιπτώσεις γυναικών που σπουδάζουν ή εργάζονται, η ανωτέρω αναφερθείσα κατάσταση συνοδεύεται συνήθως από αντιλήψεις γύρω από την «ανακολουθία στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής θέσης» καθώς στο ίδιο άτομο συνυπάρχουν διαφορετικού κύρους αντιτιθέμενες κοινωνικές θέσεις (Καντζάρα 2007: 4), π.χ. «τι δουλειά έχεις εσύ, παντρεμένη γυναίκα με παιδί, να τρέχεις σε σχολές; Να καθίσεις στ' αυγά σου!» (Μαντά 2019: 343).

Τα παραπάνω πλαισιώνονται, κατά κανόνα, από την ευρύτερη κοινωνική πίεση του «τι θα πει ο κόσμος». Ενδεικτικά, «δεν μπορούσε να συνεχιστεί αυτή η ιστορία. Τι θα 'λεγε ο κόσμος...» (Δημουλίδου 2017Β: 158) και «τι θα πει ο κόσμος και ποιος θα σε πάρει μετά;» (Μαντά 2019: 49)^χ. Βέβαια, η κοινωνική πίεση στις γυναίκες δεν είναι μονολογική αναφορικά με το θέμα του γάμου, αλλά περιλαμβάνει και άλλες προκείμενες, όπως η παρθενία ως απόδειξη αγνότητας, π.χ. «οι ηθικές αρχές, με τις οποίες ήταν μεγαλωμένη, δεν της επέτρεπαν να έχει σχέσεις με έναν άντρα χωρίς να είναι παντρεμένη»

(2007: 377). Αν είναι όμως ένα θέμα στο οποίο η συχνά λανθάνουσα, αλλά πολυεπίπεδη, πίεση προς τις γυναίκες εκδηλώνεται, αυτό είναι της τεκνοποίησης και της παρεπόμενης στηλίτευσης της έκτρωσης. Εδώ η κοινωνική κατασκευή της μητρότητας ως η «απόλυτη εμπειρία συναισθηματικής ολοκλήρωσης», όπως προκρίνεται συνεχώς μέσα από τα εν λόγω έργα, ενέχει στη βάση της την πολυλογική ρύθμιση για την απόκτηση ενός παιδιού στο πλαίσιο μιας οικογένειας που οφείλει να είναι το επιστέγασμα μιας ερωτικής σχέσης ή μιας σχέσης αγάπης. Όπως θα συμπλήρωνε και η Παπαρούση (2014: 712), η ζωή μιας γυναίκας είναι σημαίνουσα μόνο όταν αυτή «μένει πιστή στις αξίες της μητρότητας». Για παράδειγμα, «ευτυχία είναι η οικογένεια και η θαλπωρή της και ας λένε ό,τι θέλουν οι προοδευτικές! [...] Από τη φύση της η μητρότητα είναι η ολοκλήρωση για τη γυναίκα!» (Μαντά 2014: 307) και «θέλει να ζήσει, Μίνα [το μωρό στην κοιλιά της]. Μην το σκοτώσεις...» (Δημουλίδου 2017B: 165).

Η εξαναγκαστική μητρότητα, η «μητέρα όλων των σεξισμών», όπως θα έλεγε και η Hamelin (2018), ως η «βασικότερη» συνιστώσα της θηλυκότητας και αναγκαίο όχημα για την ολοκλήρωση μιας γυναίκας αποτελεί μια μορφή κοινωνικοποίησης που λαμβάνει χώρα από πολύ νωρίς και περιορίζει ή αποθαρρύνει τις γυναίκες σε μια σειρά από επιλογές που φαινομενικά έρχονται σε αντίθεση με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της γέννησης και του μεγαλώματος των παιδιών^{xi}. Εδώ, οι γυναίκες αποδοκιμάζονται όταν δεν καταφέρνουν να ανταποκριθούν στον ρόλο τους ως «μηχανές αναπαραγωγής» και επικροτούνται όταν ευθυγραμμίζονται με την πατριαρχικά προσδιορισμένη ιδιότητα της μητέρας, πάντα σε ένα πλαίσιο απουσίας ή παράβλεψης των εξατομικευμένων επιθυμιών τους, αλλά και των διάφορων συγκυριών στη ζωή τους. Με άλλα λόγια, η «προβολή της ολοκλήρωσης των γυναικών μέσω της μητρότητας με κεντρικούς άξονες τις έννοιες της προσφοράς και της θυσίας» αποτελούν σύνηθες στερεοτυπικό μοτίβο που συνδέεται άρρηκτα με τη φυσιοκρατική αντίληψη της θηλυκότητας και την αντιφεμινιστική κοινωνική κατασκευή της οικογένειας (Κωνσταντινίδου 2007A: 144).

Σε κάθε περίπτωση, η έκδηλη κοινωνική πίεση δεν εξαντλείται στον ρόλο της μητέρας αλλά αφορά και άλλα πεδία. Συγκεκριμένα, έχουμε τον αγχωτικό και ενοχικό «εσωτερικευμένο καταναγκασμό» της συνεχούς ομορφιάς και της

διατήρησης της νεότητας (Λεοντίδου 2008: 178), ο οποίος απαντάται κυρίως στα έργα της Δημουλίδου. Ενδεικτικά, «σε ποια ηλικία αρχίζει η εμμηνόπαυση; Εκεί κάπου στα σαράντα. Και τότε η γυναίκα είναι τελειωμένη. Κάθε σεξουαλική διάθεση πάει περίπατο. Είναι σαν αυτοκίνητο χωρίς μηχανή [...] έτσι ήταν και η Φωφώ. Μια ακίνδυνη σαραντάρα που προσπαθούσε απεγνωσμένα να σταματήσει τη φθορά του χρόνου» (2015: 200), «το 'ριξε στο φαγητό και δυο χρόνια αργότερα έμοιαζε μια δεκαετία μεγαλύτερη» (2017Γ: 19-20), «τον είδαν στο αυτοκίνητο μιας γριάς [...] Ε, δε θα 'ναι σαράντα;» (2017Α: 86). Έτσι, δεν είναι μόνο ότι η συνθήκη της νεότητας καταλήγει μια «ανυπέβλητη προκείμενη» στην αντίληψη της ομορφιάς, της σεξουαλικότητας και της ζωής μιας γυναίκας, αλλά και το ότι υποστασιοποιείται σε έναν λόγο αφόρητης πίεσης που πλαισιώνεται ενίοτε από έναν αποδοκιμαστέο ηλικιακό ρατσισμό. Είναι σαφές, μάλιστα, πως οι πιέσεις σε μια γυναίκα πολλαπλασιάζονται, όταν εμπόδια που σχετίζονται με διάφορες πτυχές εκδηλώνονται ταυτόχρονα και συγκροτούν ένα εξουθενωτικό μείγμα αλληλοδιασταυρούμενων δυσχερειών (Δεληγιάννη-Δημητράκου 2012: 985).

Αντιφεμινιστικά στερεότυπα

Οι πεπιοθήσεις αναφορικά με τις προσδοκίες για τις στάσεις και συμπεριφορές των γυναικών αποτελούν ένα πεδίο στο οποίο η φεμινιστική σκέψη έχει προσπαθήσει να στρέψει την προσοχή της κοινωνίας. Αυτό γιατί οι παραπλανητικές γενικεύσεις καταλήγουν σε περαιτέρω προκαταλήψεις με προφανείς αρνητικές επιπτώσεις για τις γυναίκες. Αν και οι μορφές κοινωνικής πίεσης που αναφέρθηκαν παραπάνω συμπεριλαμβάνουν στερεοτυπικές και ουσιοκρατικές/νατουραλιστικές αντιλήψεις της θηλυκότητας, εντούτοις διαχωρίστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης ως εκδηλώσεις εύκολα αναγνωρίσιμης κοινωνικής πίεσης. Τα στερεότυπα που αναφέρονται σε αυτή την ενότητα λειτουργούν κυρίως ως έμμεσες ή λανθάνουσες μορφές κοινωνικής πίεσης και αντιφεμινιστικής ρητορικής, αφού προκρίνονται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ως δεδομένες πραγματικότητες, ως «αλήθειες».

Σε αυτό το πλαίσιο, το πιο αρνητικό ίσως στερεότυπο, ουσιαστικά πρόδηλος στιγματισμός, που αναπαράγεται είναι η «ιδιαιτέρη φύση της

γυναικείας υστερίας και τρέλας» (Sahay 2017). Ενδεικτικά, «*τελικά οι γυναίκες είναι παλαβές*, σκέφτηκε. Το είχε ακούσει στην τηλεόραση σε μια ελληνική ταινία [...] *Ουφ!* είπε μέσα του. *Ευτυχώς που είμαι άντρας...*» (Δημουλίδου 2017B: 243), «γι' αυτή την τρελόγρια μου μιλάς; Αυτή, παιδί μου, τα 'χει χάσει από καιρό» (2016: 275), «δεν είχε ιδέα από γυναικείες υστερίες [...] την πολλές φορές εκρηκτική ιδιοσυγκρασία των γυναικών και τους παραλογισμούς τους» (Μαντά 2011: 143), «αυτός ήταν για τη μάνα σου, αλλά τον έδιωξε η τρελή...» (2009: 419). Οι δε αιτιάσεις περί γυναικών που παραλογίζονται και υστεριάζουν δεν εξαντλούνται στο επίπεδο της αναφοράς, αλλά λειτουργούν ως συνάρτηση αποδοκιμαστέων συμπεριφορών, δικαιολογώντας τελικά την έμφυλη βία προς τις γυναίκες, π.χ. «έξαλλη έγινε η φιλενάδα του. Με ευκολία γλίστρησε στην υστερία και τον ανάγκασε να τη χτυπήσει για να τη συνεφέρει» (2019: 174) και πλαισιώνουν τις συναισθηματικές εκρήξεις μιας γυναίκας ως ανεξέλεγκτες καταστάσεις, π.χ. «ούρλιαζε και φώναζε, έσπαγε ό,τι έβρισκε μπροστά της και, αν δεν έμπαινε ο πατέρας του να σταματήσει την υστερία, ο Φωκάς δεν ήξερε τι θα έκανε» (2007: 182). Εξίσου προβληματικές θεωρούνται και οι αναφορές σε «έξαλλες» γυναίκες που επιθυμούν να εκτονωθούν ασκώντας βία, η οποία παρουσιάζεται ως «χαριτωμένη έκφραση της ψυχολογικής αναστάτωσης», π.χ. «αν δεν αγαπούσε το βάζο [...] θα του το έφερνε στο κεφάλι [...] κοίταξε τη σαλάτα και μια επιθυμία της γεννήθηκε. Να του τη φέρει στο κεφάλι!» (2014: 31, 173).

Η αναφορά στη ζήλια ως κατεξοχήν γυναικείο χαρακτηριστικό είναι εκ των ων ουκ άνευ. Οι γυναίκες θεωρούνται εξορισμού ζηλόφθονες διεκδικήτριες του συντρόφου μιας άλλης, π.χ. «όλες οι σουσουράδες της πλαζ έχουν καρφωθεί πάνω του [...] όλες τις καρακάξες που με παρακολουθούν με ζήλια» (Δημουλίδου 2017A: 339), μια κατάσταση που προκαλεί δυσφορία, π.χ. «κάθε γυναικεία παρουσία δίπλα του της προκαλούσε αφόρητη ζήλεια» (Μαντά 2019: 153), αλλά και ανασφάλεια σε σχέση με τις δυνητικές ανταγωνίστριες, π.χ. «η κομψότητα των γυναικών εκεί μέσα θα έπρεπε να με κάνει να αισθάνομαι ανύπαρκτη» (Δημουλίδου 2016: 246). Συνήθως, αυτές οι στάσεις και συμπεριφορές εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο μη κατανόησής τους, λόγω της έμφυλης αντιθετικότητας (Παντελίδου-Μαλούτα 1996: 162). Η κλιμάκωση της «γυναικείας διαφορετικότητας» στη βάση της γνωστής

ρητορικής περί «γυναικείων πλασμάτων» είναι συνήθης, π.χ. «μυστήρια πλάσματα οι γυναίκες» (Δημουλίδου 2015: 86), αλλά ενίοτε ολισθαίνει σε επικίνδυνο βαθμό, π.χ. «παρά τις δεκάδες γυναίκες που είχαν περάσει από τη ζωή του, δεν είχε ποτέ μπει στον κόπο να καταλάβει τα πλάσματα αυτά, να μάθει πώς σκέφτονται σαν άνθρωποι» (Μαντά 2007: 484) και «η κοπέλα είχε κότσια... και, δυστυχώς, μυαλό στο κεφάλι της [...] Αλλόκοτο πλάσμα!» (2007: 523).

Γενικότερα, το «μυστήριο της γυναικείας φύσης» μπορεί να εκδηλώνεται σε διαφορετικές συνθήκες κάθε φορά, αντιμετωπίζεται όμως ως ένα ακανθώδες και αδιερεύνητο πεδίο που δεν επιτρέπει αναλύσεις και ερμηνείες, παρά μόνο την περιγραφή γραμμικών και αδιαμεσολάβητων στάσεων και συμπεριφορών. Κατεξοχήν παράδειγμα αποτελούν εδώ οι πολλαπλές αναφορές της Μαντά στη γυναικεία πλήξη, ως γενεσιουργό αιτία κάθε απιστίας. Η βαρεμάρα των γυναικών τις κάνει να αισθάνονται αρχικά ένα «πνίξιμο» που οδηγεί μηχανικά στην άμεση ανεύρεση ή διαμόρφωση των προοπτικών για μια εξωσυζυγική σχέση. Ενδεικτικά, «ξαφνικά βαρέθηκε την πληκτική ζωή που ζωγράφιζε για λογαριασμό της ο Στέλιος [...] πάλι εκείνη η αίσθηση πως πνιγόταν...» (2019: 165, 339), «πλήττω. Μέχρι θανάτου! Μου έρχεται να ξεφωνίσω από την πλήξη!» (2014: 187), «δεν ήθελε να παραδεχτεί ότι έπληττε και πάλι [...] πνιγόταν [...] δεν της ήταν αρκετά όσα είχε» (2007: 305-6), «η πλήξη χτύπησε την Πολυξένη χωρίς να το καταλάβει [...] Ένωθε να πνίγεται» (359), «κι έπειτα άρχισε να πνίγεται... Η πλήξη και η μοναξιά τη χτύπησαν ταυτόχρονα» (458)^{xii}.

Είναι τόσο επαναλαμβανόμενος και ταυτοτικός ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η επίκληση της ανίας για να δικαιολογήσει την επιλογή της «εξωσυζυγικής περιπέτειας», που δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστούν τα εν λόγω μυθιστορήματα ως «εγχειρίδια απιστίας». Προφανώς, το ζήτημα δεν είναι ούτε η πουριτανικά προσανατολισμένη επίκριση της προσπάθειας για δικαίωση της απιστίας, ούτε η απόδοση ευθυνών στους ανίκανους να διαχειριστούν τον «γυναικείο μαξιμαλισμό» άνδρες. Είναι η περιοριστική κοινωνική κατασκευή της θηλυκότητας, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες παρουσιάζονται ως ελλειμματικοί φορείς δράσης. Τούτο γιατί η ελευθερία επιλογής τους εγκλωβίζεται σε γραμμικές αντιδράσεις που δεν περιλαμβάνουν άλλες εναλλακτικές, ούτε καν ως σκέψη – για παράδειγμα να διεκδικήσουν μια

καλύτερη ποιότητα ζωής και σεξουαλικότητα εντός της σχέσης ή να απελευθερωθούν από αυτή επιδιώκοντας πιο δυναμικά και χειραφετικά την αυτονομία τους. Αντ' αυτού, μένουν μάλλον άβουλες και παθητικές απέναντι στις δυσχέρειες του γάμου και της συμβίωσης μέχρι την στιγμή που, πάλι, ένας άνδρας, ως εραστής αυτή τη φορά, θα έρθει να τις «σώσει» – αναπαράγοντας και επιτείνοντας έτσι τον γενικότερο ετεροπροσδιορισμό τους, αφού από σύζυγοι του τάδε γίνονται ερωμένες του δείνα.

Ειδικής μνείας αξίζει, τέλος, μια επίσης στερεοτυπική προσέγγιση της ζωής των γυναικών που όμως δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά τη συνισταμένη της πατριαρχικής κουλτούρας, της ανδροκεντρικής αντίληψης του κόσμου και, με ψυχαναλυτικούς όρους, της συλλογικής προβολής «μισογυνικών απωθημένων». Πιο συγκεκριμένα, στα έργα της Μαντά, παρατηρείται μια ξεκάθαρα μοιρολατρική θεώρηση της θηλυκότητας, προβάλλεται μια «αρχετυπική μυθολογία της γυναίκας» (Παπαρούση 2014: 710). Πρόκειται για μια πεποίθηση περί του πεπρωμένου των γυναικών που λειτουργεί ως νομιμοποιητική οδός, ως ένα βολικό άλλοθι για την αιτιολόγηση των «γυναικείων δεινών»: τα οποία, εξάλλου, αποτελούν και την «κινητήρια δύναμη» των ιστοριών της (2014: 709). Αφορά, δηλαδή, μια ιδιότυπη σταθερά για τη θηλυκότητα που συνεπάγεται αναπόφευκτες δυσχέρειες και αναπώτερες συμφορές, μια ειμαρμένη που ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία επιτρέπει, ενίοτε με σαδιστική χροιά, την παράθεση μιας αντιφεμινιστικής τελεολογίας. Αν και οι αναφορές στα εν λόγω μυθιστορήματα είναι αρκετές, ενδεικτικά αναφέρεται «η Μοίρα θύμωσε με την αυτοπεποίθησή της... Την τιμώρησε... πολύ σκληρά» (Μαντά 2009: 70), «κάτι μεγάλο είχε μπει αναπάντεχα στη ζωή της και ήταν κουτό να νομίζει ότι μπορούσε να το ελέγξει. Θ' άφηνε τη μοίρα λοιπόν να της χαράξει το δρόμο. Δε θ' αντιδρούσε, δε θα πάλευε άλλο με τον εαυτό της, αλλά δε θα προκαλούσε και τίποτα» (2011: 379), «κοροϊδέυε όλα τα ρομαντικά μυθιστορήματα [...] Είχε έρθει η ώρα να τους κοροϊδέψει το πεπρωμένο» (2019: 312). Δεν χρειάζεται να προστεθεί πως έρμαια της μοίρας είναι μόνο οι γυναίκες, αντίθετα με τους άνδρες που είτε διατηρούν μια σχετική αυτονομία απέναντί της είτε απλώς επηρεάζονται ως αντανάκλαση του «γυναικείου ριζικού».

Ετεροπροσδιορισμός των γυναικών

Σε μια αφήγηση, ο ετεροπροσδιορισμός των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να αποτελεί μια χειραφετικά προσανατολισμένη διαλεκτική ανάμεσα στην κοινωνική κατασκευή της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας. Στα ροζ μυθιστορήματα του δείγματος ωστόσο, ο εν λόγω ετεροπροσδιορισμός εντάσσεται σε μια διάχυτη έμφυλη αντιθετική προσέγγιση, π.χ. «άλλο πράγμα η γυναίκα και άλλο ο άντρας» (Δημουλίδου 2017Α: 49), η οποία κατά κανόνα λειτουργεί εναντίον των γυναικών, π.χ. «ένας άντρας μπορεί να είναι όσα χρόνια θέλει μεγαλύτερος από μια γυναίκα. Δεν είναι το ίδιο πράγμα. Μια γυναίκα δεν είναι το ίδιο μ' έναν άντρα. Δε μπορεί να κάνει ό,τι ένας άντρας» (2017Β: 108) και «ο άντρας είναι εκείνος που κρατά ένα σπίτι. Η γυναίκα το φροντίζει κι αν εκείνος είναι ρεμάλι, γκρεμίζεται [...] Ο άντρας είναι εκείνος που θα την οδηγήσει να κάνει ό,τι κάνει, η ίδια δεν το έχει μέσα της, ειδικά όταν υπάρχουν παιδιά. Δεν της αρέσει να ξενοκοιμάται, δεν το 'χει από τη φύση της, θέλει να αγαπάει και να αγαπιέται για να πάει με άλλον» (2017Γ: 258-9).

Ο ετεροπροσδιορισμός της θηλυκότητας, λόγω της θεματολογίας της ροζ λογοτεχνίας, αναδεικνύεται κυρίως στο επίμαχο και πολυδαίδαλο ζήτημα των ερωτικών, και άρα εξουσιαστικών, σχέσεων. Πιο αναλυτικά, στα περισσότερα έργα, ο έρωτας δύο ανθρώπων ταυτίζεται αποκλειστικά με το παθιασμένο σεξ. Το προβληματικό στοιχείο εδώ είναι η μονολογική συγκρότηση της έμφυλης ταυτότητας των γυναικών μέσω της σεξουαλικής επαφής. Πρόκειται για μια εμπειρία που «προσφέρεται από έναν άνδρα», προσδίδοντας έτσι μονοδιάστατα στοιχεία ετεροπροσδιορισμού ως εάν η γυναίκα να μην αποτελεί αναπόσπαστη συμμετέχουσα και το ενεργό μισό σε μια σεξουαλική επαφή. Όπως θα σημείωνε η Λεοντίδου (2008: 221), στην παρούσα κοινωνική φάση, εκπέμπονται συνεχώς αντιφατικά μηνύματα για τη γυναικεία σεξουαλικότητα, τα οποία καλλιεργούν περαιτέρω τα δυνητικά αισθήματα απόρριψης και ανεπάρκειας, αλλά και έμμεσα στηλιτεύουν κοινωνικά τη σεξουαλική ηδονή και την εγκλωβίζουν σε ηθικούς κώδικες που αμβλύνουν ασφυκτικά τα περιθώρια για χειραφέτηση και αυτοπροσδιορισμό.

Οι πλέον συνήθεις αναφορές που αποτυπώνουν τα παραπάνω έχουν να κάνουν με το ότι οι γυναίκες «είναι και νιώθουν γυναίκες» μόνο στο πλαίσιο μιας παθιασμένης ερωτικής σχέσης. Ενδεικτικά, «είχε ανάγκη να νιώσει γυναίκα» (Δημουλίδου 2017Γ: 211-2). «φρόντισα να του χαρίσω μια ηδονική βραδιά [...] Ένωθα ξανά γυναίκα» (2016: 166-7), «άρχισε να νιώθει πώς ήταν μια αληθινή γυναίκα» (Μαντά 2019: 121), «να δω πώς είναι επιτέλους να είσαι γυναίκα» (2011: 88), «την είχε κάνει γυναίκα μ' έναν τρόπο μοναδικό και ονειρεμένο» (2007: 185). Στο σημείο αυτό θα μπορούσε, βέβαια, να υποτεθεί ότι πρόκειται απλώς για έναν παρωχημένο, αλλά εναλλακτικό τρόπο περιγραφής της αίσθησης που προσφέρει μια όμορφη σεξουαλική εμπειρία. Όμως, ακόμα και αν είναι έτσι, ο πρόδηλα σεμνότυφος, σχεδόν πουριτανικός, τρόπος με τον οποίο γίνεται η περιγραφή του «καλού σεξ» λειτουργεί με ετεροβαρή τρόπο στον προσδιορισμό της έμφυλης σεξουαλικότητας. Εξάλλου, άλλες αναφορές επιβεβαιώνουν ότι πράγματι αυτό είναι το περιοριστικό πλαίσιο μέσα από το οποίο προσεγγίζεται η γυναικεία σεξουαλική εμπειρία. Για παράδειγμα, «γυναίκες που δεν τους λείπει τίποτε κι όμως έχουν ένα τίποτε στο κρεβάτι τους. Είναι μισές. Όπως και να το κάνουμε, άνθρωπος χωρίς ταίρι είναι μισός άνθρωπος. Είναι μορφή αναπηρίας κι αυτό» (Δημουλίδου 2017Α: 79) και «εκούσια νέκρωσε κάθε πτυχή της γυναικείας της υπόστασης» όταν ο άνδρας της δεν μπορούσε να κάνει σεξ μια συγκεκριμένη περίοδο (Μαντά 2019: 349).

Οι σεξουαλικές σχέσεις λειτουργούν ετεροπροσδιοριστικά για τις γυναίκες και σε άλλα επίπεδα. Καταρχάς, η ερωτική επαφή με έναν άνδρα καθιστά αυτόματα τη γυναίκα «κτήμα» του κατά την γνωστή, αναχρονιστική φρασεολογία, π.χ. «ήταν δική του και πάλι» (2014: 333), «ήταν δική του, ζούσε για να ικανοποιεί κι εκείνη με τη σειρά της κάθε του φαντασίωση» (2019: 123), «τώρα πια είσαι δική μου» (Δημουλίδου 2017Α: 160). Επιπλέον, στα ροζ μυθιστορήματα, αναπαράγεται έμμεσα μια επιπρόσθετη πίεση στις γυναίκες να μην είναι μόνες και να έχουν έναν ερωτικό σύντροφο, διότι ακόμα και αν δεν επιθυμούν να έχουν μια προσωπική ή ερωτική σχέση, το σεξ για μια γυναίκα είναι απαραίτητο εργαλείο για τη διατήρηση της νεότητας. Για παράδειγμα, «έχω την όψη μιας έφηβης [...] Ο Φαμπρίσιο είναι ένα κινητό ινστιτούτο ομορφιάς. Μέσα σε μια βδομάδα έχει αφαιρέσει από πάνω μου δύο δεκαετίες [...] αντίθετα, στο πρόσωπο του [...] έχουν προστεθεί πέντε χρόνια πάνω του

[...] γι' αυτόν [οι έντονοι ρυθμοί στο σεξ] είναι προσθετικοί, ενώ για μένα αφαιρετικοί» (2017Α: 150-1) και «το μακιγιάζ μιας γυναίκας είναι ο άντρας που έχει δίπλα της» (2015: 148). Βέβαια, θεωρείται γενικά αποδεκτό ότι μια ικανοποιητική σεξουαλική ζωή αποτελεί παράγοντα ευτυχίας για ένα άτομο με πολλαπλά οφέλη για το ίδιο. Αν όμως στο πλαίσιο του ανδροκεντρικού ετεροπροσδιορισμού προκρίνεται επιτακτικά το ότι μια γυναίκα μπορεί να είναι και να φαίνεται νεότερη και ευτυχισμένη μόνο λόγω ενός άνδρα, τότε η χαρά κάθε γυναίκας γίνεται αντιληπτή αποκλειστικά ως αποτέλεσμα ή αντανάκλαση ενός άνδρα που «κάτι κάνει καλά», π.χ. «ενδόμυχα, αυτό που δεν άντεχε ήταν εκείνο το βλέμμα τους, που σαν άρωμα ανέδιδε την ευτυχισμένη προσωπική τους ζωή [...] Το βλέμμα της γυναίκας που περνάει καλά στα χέρια του άντρα της μπορεί να το αναγνωρίσει μια άλλη γυναίκα» (Μαντά 2019: 357).

Αυτή η «ικανότητα» των γυναικών εντάσσεται στο πλαίσιο της διάχυτης έμφυλης αντιθετικότητας και της κυριαρχούσας φυσικοκεντρικής κοινωνικής κατασκευής του φύλου στα εν λόγω μυθιστορήματα – σε διαστάσεις δηλαδή που αποτελούν βασικές προκείμενες του σεξισμού ως συστήματος ιδεών. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν προκαλεί έκπληξη η ανάπτυξη ενός μη παραγωγικού και μάλλον αμυντικού έμφυλου συλλογικού ναρκισσισμού, όπως φανερώνουν αναφορές του τύπου «οι άντρες που αγαπούν είναι όντα ετερόφωτα. Από μας ξεκινάει και σε μας τελειώνει ο κόσμος τους» (2014: 81) και «δυστυχώς, οι άντρες, ως πιο αδύναμα πλάσματα που είναι, δεν μπορούν να μείνουν μόνοι για πολύ. Έχουν μάθει από τα γεννοφάσκια τους να τους φροντίζουν [...] Ενώ οι γυναίκες [...] δε νιώθουν αυτή την ανάγκη [...] Αφού από τη φύση μας είμαστε το δυνατό φύλο, θα υποστούμε και τις συνέπειες. Γι' αυτό και ζούμε περισσότερο χρόνια από αυτούς, γι' αυτό βιολογικά είμαστε εφτά χρόνια ωριμότερες. Τουλάχιστον αυτό λένε οι ειδικοί. Στους νόμους της φύσης δεν μπορεί κανείς να πάει κόντρα» (Δημουλίδου, 2016: 317).

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Τα σημεία που σταχυολογήθηκαν και ταξινομήθηκαν παραπάνω δεν συνιστούν απλώς ρητά σεξιστικούς λόγους και όψεις μιας αντιφεμινιστικά κατασκευασμένης θηλυκότητας, αλλά σε συνδυασμό με τη γενικότερη έλλειψη

κριτικής διαπραγμάτευσης, καθιστούν τα μυθιστορήματα στα οποία εντοπίζονται ως σαφώς *σεξιστικά προσανατολισμένα κείμενα*. Ο επιδερμικός χαρακτήρας της μη-αναλυτικής προσέγγισης των θεμάτων που προκύπτουν κατά την εξέλιξη των ιστοριών στη ροζ λογοτεχνία, αλλά και η μόνιμη «έκκληση στο συναίσθημα» (Παπαρούση 2014: 714), όχι μόνο αφήνει στο απυρόβλητο τα υποτιθέμενα αυτονόητα και καθολικώς αποδεκτά στερεότυπα, αλλά ταυτόχρονα τα αναπαράγει, συχνά τα δικαιολογεί και τελικά τα νομιμοποιεί. Με τον τρόπο αυτό, δικαιώνεται η ανδροκεντρική οπτική ματιά και διαιωνίζεται η λογική της ανδροκρατούμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Πρέπει να επισημανθεί, όμως, πως στα διηγήματα της Δημουλίδου γίνονται κάποιες αναφορές στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην καθημερινότητά τους, ενώ εκφράζεται και μια σχετική αγωνία για τις διάφορες πιέσεις που ασκούνται σε αυτές. Πρόκειται για μια αγωνία που αντιδιαστέλλεται στη μάλλον μισογυνική χροιά των μυθιστορημάτων της Μαντά, εντός των οποίων οι γυναίκες εμφανίζονται είτε ανόητες είτε αναπόφευκτα και ανυπεράσπιστα θύματα της δήθεν τραγικής μοίρας τους· παρά το ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, καταφέρνουν να ξεπεράσουν τα προβλήματά τους «με τρόπο στερεότυπα εύκολο» (2014: 711).

Θα μπορούσε, ακόμα, να ειπωθεί ότι οι επιμέρους χειραφετικές αναφορές στα έργα της Δημουλίδου αφορούν μόνο μια μερίδα γυναικών, αυτές που «αξίζουν» την αυτοδιάθεση τους. Ο αποκλεισμός εδώ έχει κυρίως να κάνει με τις γυναίκες εκείνες που στηλιτεύονται ηθικά και αισθητικά βάσει μιας σειράς κοινωνικοταξικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα της απεγνωσμένης αναζήτησης πλούσιου συντρόφου, ή της σεξουαλικά ακόρεστης ορμής τους που τις κάνει τελικά «να μην είναι κυρίες». Με άλλα λόγια, στα μυθιστορήματα της Δημουλίδου, *η γυναικεία αυτονομία έχει όρια*. Η αγχωτική εστίαση στην εμφάνιση και στα προσωπικά χαρακτηριστικά των γυναικών, από τη μια πλευρά, μπορεί να συνιστά μια περιοριστική και στερεοτυπική αντιμετώπισή τους, από την άλλη όμως, η κοινωνική κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας είναι περισσότερο αποσυνδεδεμένη από τους άνδρες, εν αντιθέσει με τον μόνιμο ετεροπροσδιορισμό των γυναικών στα αφηγήματα της Μαντά.

Το αν οι προοδευτικές όψεις των μυθιστορημάτων αποτελούν έναν λόγο που επικρατεί σε σχέση με τις αντιφεμινιστικές αναφορές και τον γενικότερο σεξιστικό προσανατολισμό παραμένει σταθερά ένα ανοιχτό ζήτημα. Αυτό συμβαίνει γιατί σε μια αφήγηση χωρίς κριτική εμβάθυνση, οι περιορισμένες, αλλά υπαρκτές στιγμές της απελευθέρωσης, της δικαίωσης και της αυτοβουλίας των ηρωίδων αποτελούν εύκολα αναγνωρίσιμα και ιδιαίτεως κομβικά σημεία της πλοκής των ιστοριών. Αναμφίβολα βέβαια, όσο καίρια και αν είναι αυτά τα σημεία, υπολείπονται σε σχέση με το κεντρικότερο σημείο της αφήγησης που είναι η κατάληξη της πλοκής στο τέλος του μυθιστορήματος. Τούτο συμβαίνει γιατί στα μυθιστορήματα που μελετήθηκαν, οι αφηγήσεις τελειώνουν με δύο ουσιαστικά τρόπους: είτε με την κλασικού τύπου *σμίξη με κάποιον σύντροφο*, είτε με τη *φυγή και απόσυρση*. Όπως παρατηρούσε η Οικονομίδου (2004: 7), «το τέλος μιας ιστορίας κατά κανόνα επισφραγίζει αυτό που η συγκεκριμένη κοινωνία, μέσα στην οποία το έργο παράγεται, θεωρεί ως ιδεολογικά επιθυμητό». Έτσι, από τη μια, όπως θα έλεγε και η Κωνσταντοπούλου, (2012: 156), «για το μαζικό φανταστικό το τέλος δεν μπορεί να είναι παρά η ρομαντική σχέση (η συνεύρεση με το “άλλο μισό”...)», από την άλλη υπάρχει η εξαιρετικά επίμονη κατασκευή της θηλυκότητας ως μια κατάσταση αναπόφευκτων δεινών, όπου το αίσιο τέλος στις μυθοποιημένες ή πραγματικές ιστορίες γυναικών συνδέεται μόνο με την ευτυχία σε μια απομακρυσμένη πραγματικότητα ή στο επέκεινα (Λιότζης 2020: 154).

Τέλος, κρίνεται απαραίτητο να παρατεθούν ορισμένες επιπλέον διευκρινήσεις. Καταρχάς, η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί μια καταναγκαστική αναζήτηση σεξιστικών λόγων στα υπό μελέτη ροζ μυθιστορήματα. Παρά τη σαφή αρχική επισήμανση ότι η ανάλυση διεξάγεται από μια φεμινιστική σκοπιά, έγινε προσπάθεια να περιοριστούν οι όποιες υποκειμενικές δυσχέρειες και παραμορφωτικές προϋδεάσεις, προκειμένου να μην ολισθήσει η μελέτη σε μια ιδιότυπη λήψη ζητουμένου. Επίσης, παρά την εστίαση στα σημεία που θεωρήθηκαν σεξιστικά προσανατολισμένα, στα μυθιστορήματα που μελετήθηκαν υπάρχουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, κάποιες χειραφетικές αναφορές, αν και πολύ περιορισμένες, αποσπασματικές, συχνά αλληλοαναιρούμενες και, σε κάθε περίπτωση, εκτός του γενικότερου αναλυτικού πλαισίου. Δυστυχώς, τα όρια του παρόντος κειμένου δεν

επιτρέπουν την παράθεση περαιτέρω διευκρινήσεων επ' αυτού. Επιβάλλεται όμως να τονισθεί ότι η συνολική προσέγγιση που υιοθετήθηκε δεν έχει να κάνει με τις καθόλα σεβαστές προσωπικότητες των δύο ελληνίδων συγγραφέων, παρά μόνο με την κριτική αποτίμηση ορισμένων βιβλίων από το πλούσιο έργο τους. Εξυπακούεται ότι η παρούσα μελέτη δεν δέχεται πως οι ίδιες μπορεί να είναι φορείς και εκφράστριες ενός εσωτερικευμένου σεξισμού, όμως έχει τη δική του σημασία το ότι αυτού του είδους η λογοτεχνία συγγράφεται, κυρίως, από γυναίκες για γυναίκες (Παπαρούση 2014: 707). Όπως ορθά υπενθυμίζει επ' αυτού η Παντελίδου-Μαλούτα (2014: 87), «το να είναι κανείς γυναίκα δεν αποτελεί πολιτική/ιδεολογική θέση, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά αντισεξιστική αντίληψη της πραγματικότητας».

Συμπερασματικά, στην κειμενική αναπαράσταση της θηλυκότητας στα ροζ μυθιστορήματα που μελετήθηκαν παρατηρείται η αναπαραγωγή αντιφεμινιστικά προσανατολισμένων λόγων και η υιοθέτηση μιας γενικότερα σεξιστικής λογικής. Όπως θα συμπλήρωνε η Κωνσταντινίδου (2007B: 86), συγκροτείται έμμεσα και συχνά άρρητα ένα «ολόκληρο σύμπαν» εννοιών που όχι μόνο αποδίδει επιμέρους έμφυλα χαρακτηριστικά, αλλά και αφήνει στο απυρόβλητο την αντίληψη περί κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας από την κυρίαρχη πατριαρχική κουλτούρα. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο είναι που εύσχημα αναφέρεται στο *Εθνικό σχέδιο δράσης για την ισότητα των φύλων 2016-2020* (2017: 84) ότι

«και η πιο ανεπαίσθητη υποψία ρατσιστικού και σεξιστικού μηνύματος, όταν προβάλλεται και αναμεταδίδεται υπό το φως της καλλιτεχνικής δραστηριότητας, έχει ισχυρό αντίκτυπο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, συμβάλλει στην αδιαμαρτύρητη αποδοχή μίας συντηρητικής “κανονικότητας”, ενώ αποτελεί τροχοπέδη στην προσπάθεια πραγμάτωσης ενός πολιτισμικού οράματος που εστιάζει στη διαπολιτισμικότητα, την ισότητα των φύλων και την ακριβοδίκαιη παροχή ευκαιριών».

Βέβαια, ο αντιφεμινιστικός και σεξιστικός χαρακτήρας των εν λόγω βιβλίων εντάσσεται σε μια γενικότερη τάση εγκατάλειψης διάφορων κεκτημένων που έχει αποβεί μοιραία για την ενεργοποίηση κοινωνικών και

πολιτικών δυνάμεων ενάντια στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης οπισθοδρομικής εικόνας για τη γυναίκα (Σαμίου 2013: 102). Σε αυτή τη συνθήκη, αποκτά επιπλέον νόημα η επισήμανση της Σηφάκη (2015: 63) ότι «ο εντοπισμός μίας αρνητικής εικόνας ή στερεότυπου στη λογοτεχνία δεν αρκεί για να αλλάξει αυτό το στερεότυπο, που είναι συνυφασμένο ιστορικά με σύνθετες κοινωνικές πρακτικές». Ομοίως, η χρήση ενός μη σεξιστικού λόγου δεν μπορεί να είναι από μόνη της ανατρεπτική για την υφιστάμενη κατάσταση ασυμμετρίας και ανισότητας, αλλά απαιτεί την πολυεπίπεδη αναθεώρηση της κυρίαρχης πατριαρχικής τάξης πραγμάτων (Τσοκαλίδου 1996: 15-7). Εξάλλου, αν και ο περιορισμός, ή η απάλειψη, του σεξιστικού λόγου θεωρείται βασική προϋπόθεση για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας, δεν είναι ακόμα σαφές εάν οι αλλαγές στο επίπεδο των κοινωνικών ιδεών θα διαμορφώσουν στη συνέχεια και έναν μη σεξιστικό λόγο ή αν η προσπάθεια για δημιουργία μιας αντισεξιστικής γλώσσας θα συμβάλλει σε μια πιο προοδευτική κουλτούρα και κοινωνική πραγματικότητα (Φραγκουδάκη 2007: 89). Σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να δημιουργηθούν οι συνθήκες για τη διάχυση μιας πιο συμπεριληπτικής και φεμινιστικά προσανατολισμένης γλώσσας, που θα συμβάλλει στην άρση του σεξισμού, απαιτείται πρωτίστως η ανάδειξη του όποιου σεξιστικού και αντιφεμινιστικού λόγου. Η περίπτωση της εγχώριας ροζ λογοτεχνίας δεν θα μπορούσε να εκφεύγει αυτής της συλλογιστικής.

Χρηματοδότηση

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β΄ Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

ⁱ Η συζήτηση για τις στερεοτυπικές απεικονίσεις των γυναικών στην εγχώρια λογοτεχνία κινείται, έτσι και αλλιώς, σε πολλαπλά επίπεδα και κατευθύνσεις. Για παράδειγμα, η μελέτη της Λόππια-Γκουνταρούλη (1996: 56) για τη γυναικεία παρουσία στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Λυκείου δείχνει ότι διαχρονικά και κατά πρόδηλα στερεοτυπικό τρόπο προβάλλονται ως πρότυπα και σημεία αναφοράς οι ίδιοι γυναικείοι τύποι. Υπάρχει, βέβαια, και η «άλλη πλευρά, όπως, για παράδειγμα, η άποψη που προκρίνεται στη μελέτη της Γκασούκα (1998: 151) για την κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, βάσει της οποίας *Η Φόνισσα* (1903) σηματοδοτεί την «έναρξη της φιλογυναικείας λογοτεχνίας στην Ελλάδα». Τούτο συμβαίνει υπό την έννοια της εμφάνισης μιας νέου είδους λογοτεχνίας που λειτουργεί υπέρ των γυναικών, ανατρέπει κατεστημένες αντιλήψεις και αποκαλύπτει διάφορες πτυχές της ζωής και της ψυχής τους.

ⁱⁱ Ιστορικά, οι προσπάθειες των γυναικών στον δυτικό κόσμο να διεκδικήσουν ουσιαστικά μια θέση στον χώρο της λογοτεχνίας αρχίζουν να διαμορφώνονται τον 19ο αιώνα, τον «αιώνα του μυθιστορήματος» (Γκασούκα 2004). Όπως διευκρινίζει η Δημητρούλια (2006), στον 18ο αιώνα, δηλαδή στην εποχή που οι γυναίκες άρχισαν να διαβάζουν συστηματικά, εμφανίζεται για πρώτη φορά η διάκριση ανάμεσα στον άντρα που διαβάζει εφημερίδες και τη γυναίκα που αναγινώσκει μυθιστορήματα. Κατά τον επόμενο αιώνα, οι γυναίκες καθιερώνονται ως οι συνεπέστερες αναγνώστριες αισθηματικών, κυρίως, μυθιστορημάτων, τα οποία, εν συνεχεία, θα μεταλλαχθούν επανειλημμένως. Ο δε όρος «γυναικεία γραφή» που εισάγεται στη δημόσια συζήτηση από την Héléne Cixous στα μέσα της δεκαετίας του 1970, χρησιμοποιήθηκε με σκοπό να προσδιορίσει την έμφυλη διάσταση της συγγραφής με βάση το σκεπτικό ότι επειδή η διαφορά του φύλου καταγράφεται στην γλώσσα, μια αντίδραση στην πατριαρχική λογική σημαίνει ότι οι γυναίκες πρέπει να διαμορφώσουν τον δικό τους γλωσσικό χώρο (Μέρμηγκα 2012: 80). Το συνολικό, βέβαια, αποτέλεσμα είναι ότι η σύγχυση της γυναικείας πεζογραφίας με τη ροζ λογοτεχνία διαστρεβλώνει τη συνολική εικόνα για τις γυναίκες συγγραφείς, τη γυναικεία γραφή και τη γυναικεία λογοτεχνία (Στάμου 2010). Αν και, σύμφωνα με την Γαλανάκη (2011: 79), αυτή η προσέγγιση ανάμεσα στα είδη είναι λανθασμένη και, σε τελική ανάλυση, «βλαπτική για τον αναγνώστη», ορθά προκρίνεται η θέση πως η ροζ λογοτεχνία δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη γυναικεία γραφή (Δημητρούλια 2006, Μπαλτάς 2008), αλλά ούτε ταυριάζει και με άλλες «καθιερωμένες λογοτεχνικές κατηγοριοποιήσεις» λόγω της ετερογένειας του πεδίου της (Παπαρούση 2014: 707).

ⁱⁱⁱ Είναι γενικότερα αποδεκτό πως κάθε αφηγηματική απόπειρα για μυθιστορηματική αναπαράσταση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να αποσβέσει ή να απεκδυθεί την χρονικότητά της (Μουλά 2006: 19).

^{iv} Σε κάθε περίπτωση, για λόγους χώρου είναι αδύνατον στην παρούσα μελέτη να παρατεθούν οι επιμέρους όψεις της συζήτησης για τη ροζ λογοτεχνία, για παράδειγμα, ως ειδολογική κατηγοριοποίηση που σχετίζεται με το «ρομάντζο» και τη «γυναικεία γραφή», ως παγκοσμιοποιημένο πολιτιστικό προϊόν, ως πεδίο άσκησης φεμινιστικής κριτικής. Για μια σταχυολογημένη βιβλιογραφική επισκόπηση της σχετικής συζήτησης, βλ. Λιότζης 2020.

^v Η παρούσα μελέτη έχει στον πυρήνα της κάποιες βασικές μεθοδολογικές παραδοχές της κριτικής ανάλυσης λόγου, μιας μη αυτονόητης προσέγγισης, δεδομένου ότι το σημερινό τοπίο της ανάλυσης λόγου είναι ένα τοπίο ετερογενές, τόσο διότι οι βασικές θεωρητικές αναφορές των ερευνητών ποικίλουν, όσο και γιατί η ανάλυση λόγου έγινε αντικείμενο οικειοποίησης εκ μέρους διαφορετικών επιστημονικών πεδίων που οδήγησαν σε εξίσου διαφορετικές μεθοδολογικές αρθρώσεις. Πιο συγκεκριμένα, εδώ υιοθετείται η κλασική προσέγγιση του Fairclough (1995) βάσει της οποίας η κριτική ανάλυση λόγου χρησιμοποιείται ως το μεθοδολογικό εκείνο εργαλείο που στοχεύει στο να προσδιορίσει τις ανισότητες εντός των επιμέρους κοινωνικών σχέσεων εξουσίας πρωτίστως χάρη στη μελέτη κάποιων συχνά αδιαφανών και λανθανουσών σχέσεων αιτιότητας, συσχέτισης και προσδιορισμού μεταξύ έλλογων/ρηματικών πρακτικών, γεγονότων και κειμένων, αλλά και κάποιων ευρύτερων κοινωνικο-πολιτισμικών δομών, σχέσεων και διαδικασιών. Απώτερος στόχος είναι τελικά να διερευνηθεί όχι μόνο το πώς προκύπτουν τέτοιες πρακτικές, γεγονότα και κείμενα, αλλά και το πώς διαμορφώνονται ιδεολογικά από τις σχέσεις εξουσίας και την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα. Όπως ορθά υπενθυμίζει ο Threadgold (2003), μόνο με την τοποθέτηση της κειμενικής ανάλυσης σε μια ευρύτερη προοπτική που παρέχεται από την κοινωνική θεωρία, εν προκειμένω αυτής για τον σεξισμό, μπορεί «να εκτιμηθεί πλήρως» ο ρόλος και η σημασία του λόγου σε μια δεδομένη κοινωνική συγκυρία.

^{vi} Η συζήτηση περί σεξισμού αφορά, έτσι και αλλιώς, πολλά συναρθρωμένα επίπεδα ανάλυσης, περιλαμβάνει επιπλέον επιμέρους εννοιολογήσεις και αποτελεί, σε κάθε περίπτωση, ένα επίμαχο πεδίο αντιπαραθέσεων. Για μια συγκεντρωτική παράθεση της θεωρητικής συζήτησης για το κοινωνικό φαινόμενο του σεξισμού, βλ. Λιότζης 2021.

^{vii} Πρβλ. Mills 2008.

^{viii} Θεωρούν, μάλιστα, πως τα κείμενα που εξετάζουν στη μελέτη τους «μπορούν να χαρακτηριστούν σεξιστικά, εφόσον πληρούν μια τουλάχιστον εκ των τριών προϋποθέσεων που οριοθετούν το φαινόμενο του γλωσσικού σεξισμού»: συγκεκριμένα, οι λεκτικές και φραστικές επιλογές «αγνοούν, ορίζουν σε στενό πλαίσιο ή μειώνουν τα άτομα στα οποία απευθύνονται ή αναφέρονται» (2016: 23).

^{ix} Πρέπει να επισημανθεί ότι στην περίπτωση των έργων της Μαντά υπάρχει εξαιρετικά περιορισμένη χρήση του χιούμορ ως αφηγηματικού εργαλείου και, συνεπώς, δεν δημιουργείται κανένα ιδιαίτερο περιθώριο για την ανάγνωση των διάφορων αντιφεμινιστικών επικρίσεων ως μιας ιδιότυπης μορφής «μεταφεμινιστικής ειρωνείας». Από την άλλη, τα έργα της Δημουλίδου διακρίνονται από μεγαλύτερη προσπάθεια για χιούμορ, χιούμορ όμως το οποίο περιορίζεται εκφραστικά σε μια χλευαστική αποδοκιμασία («κράξιμο») που απευθύνεται κυρίως σε γυναίκες.

^x Η πίεση του «τι θα πει ο κόσμος» συνδέεται άρρηκτα με τη γενικότερη κοινωνική παρουσία των γυναικών, π.χ. «πώς θα κυκλοφορήσω εγώ στη γειτονιά; Δακτυλοδεικτούμενη θα είμαι» (Δημουλίδου 2015: 122) και «όχι μόνο παντρευόταν χωρίς ποτέ να δώσει δικαίωμα στη γειτονιά» (Μαντά 2019: 282). Βέβαια, είναι μέσω της φεμινιστικής θεώρησης που δόθηκε η δυνατότητα να αμφισβητηθεί η κατάφωρα παραπλανητική και σεξιστική σύνδεση των ανδρών με τον δημόσιο χώρο και των γυναικών με την ιδιωτική σφαίρα (Παντελίδου-Μαλουτα 1987: 21), διότι πράγματι υπάρχει μια μακρόχρονη συνθήκη το δίπολο άνδρας και γυναίκα να συνάπτεται με τη διχοτομική διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού (Μακρυγιάννη 2015: 156).

^{xi} Πρόκειται βέβαια για το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης και συνολικής κοινωνικοποίησης για τον ρόλο των γυναικών και τη θέση τους στην κοινωνία, μιας «σεξιστικής κοινωνικοποίησης», σύμφωνα με τον Burgess-Jackson (1995: 22), η οποία είναι ταυτόχρονα αιτία, σύμπτωμα και συνέπεια της θέσης στην οποία περιέρχονται κάποια άτομα, λόγω της κοινωνικής ανισοκατανομής δύναμης και εξουσίας, συνιστώντας έτσι όχι μια γραμμική αιτιότητα, αλλά μια ανακυκλούμενη και αθροιστική κοινωνική διαδικασία.

^{xii} Εξαίρεση εδώ αποτελεί το *Χιόνι στη φωτιά* (Δημουλίδου 2017Γ), με την έννοια ότι όχι μόνο έχει προσεγγίσει αναλυτικότερα την πλήξη της πρωταγωνίστριας, αλλά και δεν υπάρχει η αυτόματη μετάβαση από τη μονοτονία στη λυτρωτική σύνδεση με έναν εραστή, διότι η ηρωίδα παρουσιάζεται ως ευτυχισμένη εξαιτίας της χαράς που της δίνει η επαγγελματική της δραστηριότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρσέλ Λ.Τ., «Φύλο και Καλή Ανθρώπινη Ζωή. Πρότυπα Φύλου Αρρενωπότητας και Θηλυκότητας: Μια Κοινωνική Κατασκευή», στο Αρσέλ Λ.Τ., Χαρίτου-Φατούρου Μ. και Αδαμάκη Θ. (επιμ.), *Καταργώντας τα Εμπόδια: Συμβουλευτική και Ενδυνάμωση Γυναικών* (2η έκδοση), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2008Α.

Αρσέλ Λ.Τ., «Βία: Κοινωνική Οδύνη ή Προσωπική Ντροπή; Σωματική και Ψυχολογική Βία κατά των Γυναικών στις Συζυγικές και Ερωτικές Σχέσεις», στο Αρσέλ Λ.Τ., Χαρίτου-Φατούρου Μ. και Αδαμάκη Θ. (επιμ.), *Καταργώντας τα Εμπόδια: Συμβουλευτική και Ενδυνάμωση Γυναικών* (2η έκδοση), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2008Β.

Γαλανάκη Ρ., «Γυναικών Λογοτεχνία και Παραλογοτεχνία», *Διαβάζω*, τχ. 514, 2011.

-
- Γεωργαλίδου Μ. και Λαμπροπούλου Σ., «Γραμματικό Γένος και Γλωσσικός Σεξισμός στα Έγγραφα της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης», *Γλωσσολογία/Glossologia*, τχ. 24, 2016.
- Γκασούκα Μ., *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Παπαδιαμάντη*, Φιλιππότη, Αθήνα, 1998.
- Γκασούκα Μ., «Έμφυλες Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις της Λογοτεχνίας», στο Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), *Η Λογοτεχνία Σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Δεληγιάννη-Δημητράκου Χρ., «Οι Πολλαπλές Διακρίσεις: Συγκριτική Προσέγγιση», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τχ. 71, 2012.
- Δημητρούλια Τ., «Το Βιβλίο Σήμερα Είναι Γένους... Θηλυκού», *Η Καθημερινή*, 23/7/2006.
- Δημουλίδου Χρ., *Μάντεψε Ποιος θα Φύγει Απόψε*, Ψυχογίος, Αθήνα, 2015.
- Δημουλίδου Χρ., *Μην Πυροβολείτε τη Νύφη*, Ψυχογίος, Αθήνα, 2016.
- Δημουλίδου Χρ., *Άντρες; Ευχαριστώ, δε θα Πάρω!*, Ψυχογίος, Αθήνα, 2017Α.
- Δημουλίδου Χρ., *Έρωτας σε Λάθος Χρόνο*, Ψυχογίος, Αθήνα, 2017Β.
- Δημουλίδου Χρ., *Χιόνι στη Φωτιά*, Ψυχογίος, Αθήνα, 2017Γ.
- , *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2016-2020*, Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, Αθήνα, 2017.
- Καντζάρα Β., *Εκπαιδευτικοί, Κύρος και Φύλο: Η Περίπτωση των Άγαμων Καθηγητριών*, Βοηθητικό Εκπαιδευτικό Υλικό για την Εισαγωγή Θεμάτων Σχετικά με τα Φύλα στην Εκπαιδευτική Διαδικασία, Β' Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης, 2007.
- Κούρτοβικ Δ., «Γλάστρες Ονείρων ή Τεφροδόχοι Ονείρων», *Τα Νέα*, 6/6/2009.
- Κωνσταντινίδου Χρ., «Το Κοινωνικό Φύλο στο Περιοδικό "Εψιλον" της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας», στο Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.), *Έμφυλοι Μετασχηματισμοί*, Ψηφιακό Κέντρο Εκπαιδευτικών Μέσων Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007Α.
- Κωνσταντινίδου Χρ., «Φεμινιστικές Προσεγγίσεις των Μέσων Επικοινωνίας: Από τη Βεβαιότητα στη Θεωρητική και Μεθοδολογική Αμηχανία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 123, 2007Β.
- Κωνσταντοπούλου Χρ., «Η Ιδεολογία της Καθημερινής Ζωής: Πρότυπα Γυναίκας στη Σειρά *Sex and the City*», στο Γαζή Α. (επιμ.), *Sex and The City: Ταυτότητα και Αναζήτηση Νοήματος στη Μετανεωτερική Αφήγηση*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2012.
- Λεοντίδου Ευ., «Γυναίκες και Υγεία: Συμβουλευτική χωρίς Σεξισμό», στο Αρσέλ Λ.Τ., Χαρίτου-Φατούρου Μ. και Αδαμάκη Θ. (επιμ.), *Καταργώντας τα Εμπόδια*

- Συμβουλευτική και Ενδυνάμωση Γυναικών* (2η έκδοση), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2008.
- Λιότζης Ευ., «Η Ροζ Λογοτεχνία και τα Όριά της: Από το Παγκόσμιο στο Τοπικό και στο Εγχώριο Πεδίο», *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, τχ. 29, 2020.
- Λιότζης Β., *Σεξισμός: Προσεγγίζοντας την Επίμαχη Αμφιθυμία*, Futura, Αθήνα, 2021.
- Λόππα-Γκουνταρούλη Ε., «Η Γυναικεία Παρουσία στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Λυκείου: Συμπεράσματα και Προτάσεις», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 88, 1996.
- Μακρυγιάννη Β., «Εμφύλι(ι)ες Συγκρούσεις σε Κρίσιμους Χώρους: Η Κοινοτοπία του Σεξισμού στους Δημόσιους Χώρους της Αθήνας», στο Αθανασίου Κ. κ.α. *Urban Conflicts*, Εργαστήριο Συναντήσεις και Συγκρούσεις στην Πόλη, Θεσσαλονίκη, 2015.
- Μανδηλαρά Τ., «Οι Πενήντα Αποχρώσεις του Ροζ: Ας Μιλήσουμε, Επιτέλους, για τη Γυναικεία Λογοτεχνία!», *Lifo*, 2/2/2018.
- Μαντά Λ., *Το Σπίτι Δίπλα στο Ποτάμι*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2007.
- Μαντά Λ., *Έρωτας σαν Βροχή*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2009.
- Μαντά Λ., *Χωρίς Χειροκρότημα*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2011.
- Μαντά Λ., *Ήταν ένας Καφές στη Χόβολη*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2014.
- Μαντά Λ., *Ταξίδι στη Βενετία*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2019.
- Μέρμηγκα Κ., «Από τη Μεριά των Κοριτσιών», *The Books' Journal*, τχ. 22, 2012.
- Μοσχοβάκου Ν. και Χατζηαντωνίου Λ., *Οδηγός προς τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας για την Εξάλειψη του Σεξισμού και των Έμφυλων Διακρίσεων*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα, 2018.
- Μουλά Ευ., «Μηδεια και Άλκηστις ή η Μακραίωνη Ιστορία της Κατασκευής του Αρνητικού Γυναικείου Στερεότυπου και η Ανατροπή του μέσα από το Παιδικό Βιβλίο», *Κείμενα*, τχ. 4, 2006.
- Μπαλτάς Χ., «Κοινωνικό Φύλο και Αφήγηση: Η Παραγωγή της Γυναικείας Γραφής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση», *Στίγμα*, τχ. 28, 2008.
- Οικονομίδου Α., «Τελικά, τα Αγόρια Κλαίνε; Έμφυλες Ταυτότητες στη Λογοτεχνία για Μικρές Ηλικίες: Μία Πρώτη Προσέγγιση», *Κείμενα*, τχ. 1, 2004.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., «Γυναίκες και Πολιτική/Γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη: Η Ανάπτυξη μιας Φεμινιστικής Πολιτολογικής Θεώρησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 65, 1987.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., «Φεμινιστικό Κίνημα, Φεμινιστική Θεωρία και Ιδιότητα του Πολίτη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., «Από τη Σκοπιά του Φύλου: Όψεις της Κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 41, 2013.

- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Αθήνα, 2014.
- Παπαρούση Μ., «Διαβάζοντας Σύγχρονα Αισθηματικά Μυθιστορήματα: Έμφυλες Ιδεολογίες και Ειδολογικά Χαρακτηριστικά», στο *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως Σήμερα: Πρακτικά ΙΓ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα, 2014.
- Περαντωνάκης Γ., «Άς Μιλήσουμε για τη Ροζ Λογοτεχνία», *Book Press*, 16/6/2014.
- Πολίτης Δ., «Έμφυλες Αναπαραστάσεις και Αναγνωστικές Διαδικασίες στη Σύγχρονη Λογοτεχνία για Εφήβους», στο Αναγνωστοπούλου Δ., Παπαδάτος Γ. και Παπαντωνάκης Γ.Δ. (επιμ.), *Γυναικείες και Ανδρικές Αναπαραστάσεις στην Ελληνική Παιδική και Εφηβική Λογοτεχνία*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2013.
- Σαμίου Δ., «Κρίσεις και Κρίσιμες Στιγμές του Φεμινιστικού Γίνεσθαι», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 41, 2013.
- Σηφάκη Ευ., *Σπουδές Φύλου και Λογοτεχνία*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, 2015.
- Στάμου Εύ., «Τα Βιβλία της Ροζ Κουλτούρας», *Book Press*, 8/9/2010.
- Στάμου Εύ., *Η Επέλαση της Ροζ Λογοτεχνίας: Δοκίμιο για την Ευδοκίμηση μιας Μορφής Αφηγηματικού Λόγου*, Gutenberg, Αθήνα, 2014.
- Τσοκαλίδου Π., *Το Φύλο της Γλώσσας: Οδηγός Μη-Σεξιστικής Γλώσσας για τον Δημόσιο Ελληνικό Λόγο*, Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, Αθήνα, 1996.
- Φραγκουδάκη Ά., «Γλώσσα Λανθάνουσα - 2: Η Θυγάτηρ της Εύας και το Επικρατέστερο Γένος», *Δίνη*, τχ. 3, 1988.
- Φραγκουδάκη, Ά., «Η Χρήση της Γλώσσας και οι Κυρίαρχες Ιδέες: Σχολιασμός της Πεποίθησης για τη Γλωσσική Αλλαγή που "Εμποδίζει" η Ίδια η Γλώσσα», στο *Δοκίμια: Εισαγωγή Θεμάτων για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία*, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης 2000-2006, Ιωάννινα, 2007.

Ξενογλωσση βιβλιογραφία

- Bearman St. και Amrhein M., «Girls, Women, and Internalized Sexism», στο David E.J.R. (ed.). *Internalized Oppression: The Psychology of Marginalized Groups*, Springer Publishing Company, New York, 2014.
- Benokraitis N.V. και Feagin J.R., *Modern Sexism: Blatant, Subtle, and Covert Discrimination*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1986.
- Burgess-Jackson K., «On the Coerciveness of Sexist Socialization», *Public Affairs Quarterly*, Vol. 9(1), 1995.

- Dick P., «The Politics of Experience: A Discursive Psychology Approach to Understanding Different Accounts of Sexism in the Workplace», *Human Relations*, Vol. 66(5), 2013.
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London, 1995.
- Gill R., «Sexism Reloaded, or, It's Time to Get Angry Again!», *Feminist Media Studies*, Vol. 11(1), 2011.
- Gill R. και Herdieckerhoff E., «Rewriting the Romance: New Femininities in Chick Lit?», *Feminist Media Studies*, Vol. 6(4), 2006.
- Hamelin M., *Motherhood: The Mother of All Sexism. A Plea for Parental Equality*, μτφρ. Arielle Aaronson, Baraka Books, Montreal, 2018.
- Mills S., *Language and Sexism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Stoll L.C., Lilley T.G. και Pinter K., «Gender-Blind Sexism and Rape Myth Acceptance», *Violence Against Women*, Vol. 23(1), 2017.
- Sahay M., «The History of "Hysteria" and How Science Can Be Sexist», *Feminism in India*, 18/7/2017.
- Theodoropoulou I., «Sociolinguistic Insights into Chick Lit: Constructing the Social Class of Elegant Poverty», *Discourse, Context & Media*, Vol. 23, 2018.
- Threadgold T., «Cultural Studies, Critical Theory and Critical Discourse Analysis: Histories, Remembering and Futures», *Linguistik Online*, Vol. 14(2), 2003.
- Winant T.R., «How Ordinary (Sexist) Discourse Resists Radical (Feminist) Critique», *Women's Studies International Forum*, Vol. 6(6), 1983.